konkreter faktor

konkreter faktor

ausstellung von / kiállítók → **bálványos levente, benedek barna, wolsky andrás**
29. 10. 2016 – 15. 12. 2016 **haus bill,** zumikon

katalogtext von / bevezető tanulmány → **angela thomas:**

progressive faktoren / progresszív tényezők

max bill georges vantongerloo stiftung
open art structures society / nyílt struktúrák művészeti egyesület

konkreter faktor
ausstellung von / kiállítók: **bálványos** levenete, **benedek** barna, **wolsky** andrás
in haus bill, zumikon, 29. oktober – 15. dezember 2016
kuratiert von angela thomas in zusammenarbeit mit den drei künstlern / a kiállítás a művészekkel közreműködve angela thomas kurátori vezetésével jött létre

© angela **thomas**, 2016

© **bálványos** levente, **benedek** barna, **wolsky** andrás, 2016

© max bill georges vantongerloo stiftung – open structures art society / nyílt struktúrák művészeti egyesület, 2016

---

abbildungen/fényképek © olga **majumder**, angela **thomas**, lucia **moholy-nagy**, thomas **burla**, erich **schmid**, vera **molnar**, **bálványos** levente, **benedek** barna, **sulyok** miklós, **vikman** andrás, **wolsky** andrás
© haus bill zumikon

reproduktion / reprodukciók © **bálványos** levente, **benedek** barna, **horváth** s. gábor, **sulyok** miklós, **wolsky** andrás, **zalka** imre

plakat (s. 120.) / plakát (120. p.) © **benedek** barna

gestaltung, umschlagsentwurf, könyvterv, borító: **benedek** barna

redaktion / szerkesztő: **aknai** katalin
übersetzung / fordítás: **juhász** emese
mitarbeiterinnen / munkatársak: barbara **bode**, olga **majumder**, sarah **schmid**

verlag/kiadó: max bill georges vantongerloo stiftung – open structures art society / nyílt struktúrák művészeti egyesület

alle rechte vorbehalten, kein teil dieses buches darf in irgendeiner form ohne vorherige schriftliche genehmigung des verlags reproduziert oder unter verwendung elektronischer systeme verarbeitet, vervielfältigt oder verbreitet werden. / minden jog fenntartva, a könyv bármely tartalma a kiadó előzetes engedélye nélkül semmilyen formában nem használható fel, elektronikusan nem feldolgozható, nem sokszorosítható vagy terjeszthető.

druck / nyomta és kötötte: pauker nyomda

isbn 978-963-89919-9-7

inhalt

7 angela thomas: progressive faktoren

11 budapest. berlin. weimar. dessau. zürich. paris. amsterdam. london. chicago

21 „... wir können uns ein schaffen neuer formen in der kunst ausserhalb der wandlung gesellschaftlicher form nicht denken."

23 ladislaus moholy-nagys versuche, „transparenz raumkonstruktiv auszunutzen" (ludwig hilberseimer)

28 „moholy-nagy treasured and extolled light"

31 „unpredictable"/unvorhersehbare, ihn und uns überraschende werkresultate des andrás wolsky

32 der junge schweizer bauhausstudent max bill zu besuch beim ehepaar moholy-nagy im dessauer meisterhaus

38 mitteilungen zu ernst (ernő) kállai, lászló moholy-nagy und max bill

61 sameer makarius bringt diverse „blätter" von künstlern und künstlerinnen der gruppe „európai iskola" aus budapest nach zürich, wo sie dank der vermittlung von max bill in der „galerie des eaux-vives" (september-oktober 1946) ausgestellt werden.

69 max bill kuratiert die ausstellung „konkrete kunst - 50 jahre entwicklung" (im helmhaus zürich, 8. juni bis 14. august 1960.).

70 vera molnar: „zwischen emotion und methode" und max bill

78 antworten auf meine frage, wie sich die drei zeitgenössischen konkreten ungarischen künstler barna benedek, levente bálványos und andrás wolsky in relation zu max bill positionieren.

83 levente bálványos

95 barna benedek

107 andrás wolsky

119 dank

tartalom

7 angela thomas: progresszív tényezők

11 budapest. berlin. weimar. dessau. zürich. párizs. amszterdam. london. chicago

21 „új művészeti formák megteremtése nem képzelhető el a társadalmi formák átalakítása nélkül."

23 moholy-nagy lászló kísérlete a „transzparencia térbeli vonatkozásainak konstruktív kiaknázására" (ludwig hilberseimer)

28 „moholy-nagy treasured and extolled light"

31 a kiszámíthatatlan/az előre nem megjósolható művek: a wolsky andrást és minket is meglepő eredmények

32 max bill, a fiatal svájci bauhaus-növendék látogatóban a moholy-nagy házaspárnál a dessaui mesterek házában

38 érintkezési pontok kállai ernő, moholy-nagy lászló és max bill között

61 sameer makarius különféle „lapokat" visz az európai iskola művészeitől budapestről zürichbe, és ezekből max bill közvetítésének köszönhetően kiállítás nyílik a „galerie des eaux-vives"-ban (1946. szeptember-október).

69 max bill a kurátora a konkrete kunst – 50 jahre entwicklung [konkrét művészet – 50 év alakulásai] című kiállításnak (a zürichi helmhausban, 1960. június 8.-augusztus 14.).

70 „vera molnar: érzés és módszer között" és max bill

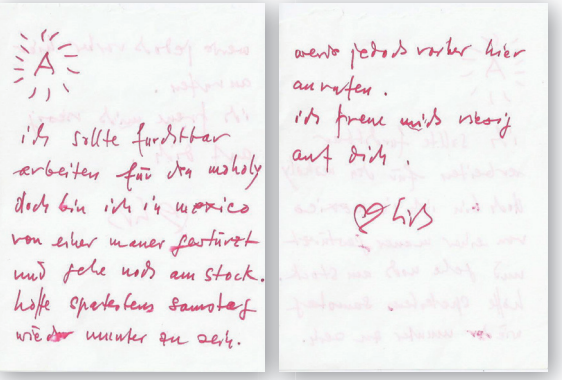
78 válaszok arra a kérdésemre, hogy a három kortárs konkrét magyar művész, benedek barna, bálványos levente és wolsky andrás, hogyan viszonyul max billhez.

83 bálványos levente

95 benedek barna

107 wolsky andrás

119 köszönet

ich sollte furchtbar
arbeiten für den mahaly
doch bin ich i'n mexico
von einer meuer gastürut
und gehe noch am stock.
hoffe spätestens samstag
wieder munter zu sein.

wenn jemand vorher hier
anrufen.
ich freue mich riesig
auf dich.

Liv

angela thomas

progressive faktoren[1]

„... ich sollte furchtbar arbeiten für den moholy“, notierte max bill im frühjahr 1975 auf einem zettel.

anm. at: im jahr davor hatten max bill[2] und ich, angela thomas[3], uns kennengelernt. damals studierte ich kunstgeschichte an der universität zürich. wir blieben die letzten zwanzig jahre seines lebens, von 1974-1994, eng verbunden; und heirateten 1991. vier jahre nach dem tode max bills heiratete ich 1998 in zweiter ehe den schweizer filmregisseur erich schmid.[4]

1
abkürzungen: haus bill, zumikon: hbz / anmerkung: anm. / angela thomas: at

2
*1908 winterthur +1994 berlin

3
*1948 holzheim bei düsseldorf

4
*1947 frauenfeld

angela thomas

progresszív tényezők[1]

„... nagyon kellene dolgoznom a moholyn”, jegyezte fel max bill 1975 tavaszán egy cédulára.

megj.: at: max bill[2] és én, angela thomas[3] az előző évben ismerkedtünk meg, akkoriban művészettörténetet tanultam a zürichi egyetemen. max bill életének utolsó húsz évében (1974-1994) szoros kapcsolatban álltunk, majd 1991-ben összeházasodtunk. max bill halála után négy évvel, 1998-ban másodszor is házasságot kötöttem, erich schmid[4] svájci filmrendezővel.

max bill, notizzettel, vorder- & rückseite, undatiert (zürich, ca. anfang märz 1975), an angela thomas
max bill, jegyzetcédula elülső és hátoldala, dátum nélkül (zürich, kb. 1975 márciusának eleje), angela thomashoz.
in: hbz

1
rövidítések: haus bill (zumikon): hbz / megjegyzés: megj. / angela thomas: at

2
*1908, winterthur +1994, berlin

3
*1948, holzheim bei düsseldorf

4
*1947, frauenfeld

mit der von ihm zu leistenden arbeit „für moholy“ bezieht sich max bill auf ein manuskript, das er für seine rede zur eröffnung der ausstellung „lászló moholy-nagy“[5] schreiben möchte, die er am freitag, den 14. märz 1975 im kunstgewerbemuseum der stadt zürich halten wird.

für max bill war die bekanntschaft mit lászló moholy-nagy, dem herausragenden, progressiven maler, fotografen, typografen und plastiker, von grosser bedeutung. moholy-nagy war einer seiner einstigen meister am bauhaus in dessau gewesen, der bill praktikable ratschläge erteilt hatte. wie es dazu kam und wie sich weitere begegnungen zwischen bill und anderen aus ungarn kommenden kulturschaffenden ergaben, dem möchte ich in diesem text nachgehen. darüber hinaus berichte ich, wie es zur auswahl von kunstwerken dreier zeitgenössischer, in budapest geborener künstler kam: levente bálványos (*1966) andrás wolsky (*1969) und barna benedek (*1973), die wir im haus bill, ab 29.

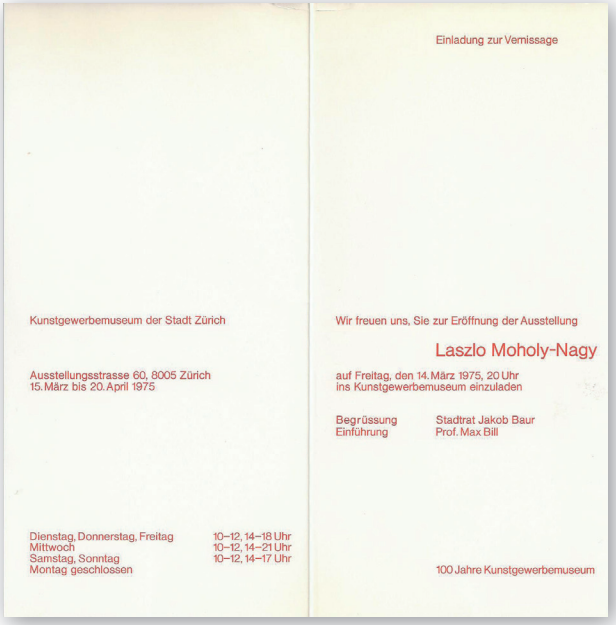
5
eigentlich lászló weisz, *20.7.1895 bácsborsód +24.11.1946 chicago

a „moholyn” elvégzendő munkával max bill az 1975. március 14-én, pénteken, a zürichi iparművészeti múzeumban nyíló moholy-nagy lászló[5] című kiállítás megnyitóján tartott beszédének megírandó kéziratára utal.

max billnek a moholy-nagy lászlóval, a kiemelkedő, progresszív festővel, fényképésszel, tipográfussal és szobrásszal kötött ismeretség nagyon fontos volt. moholy-nagy bill egyik mestere volt a dessaui bauhausban, akitől a gyakorlatban is jól alkalmazható tanácsokat kapott. ebben a szövegben annak szeretnék nyomába eredni, hogy történt mindez, és hogyan alakultak ki további kapcsolatok bill és más magyarországról származó művészek, értelmiségiek között. ezenkívül arról is beszámolok, miként került sor a három, budapesten született képzőművész, bálványos levente (*1966), benedek barna (*1973) és wolsky andrás (*1969) – akik először mutatkoznak be svájcban, a haus billben 2016. október 29-től

5
született weisz lászló, *1895.7.20., bácsborsód +1946.11.24., chicago

Einladung zur Vernissage

Kunstgewerbemuseum der Stadt Zürich

Ausstellungsstrasse 60, 8005 Zürich
15. März bis 20. April 1975

Dienstag, Donnerstag, Freitag 10–12, 14–18 Uhr
Mittwoch 10–12, 14–21 Uhr
Samstag, Sonntag 10–12, 14–17 Uhr
Montag geschlossen

Wir freuen uns, Sie zur Eröffnung der Ausstellung

Laszlo Moholy-Nagy

auf Freitag, den 14. März 1975, 20 Uhr
ins Kunstgewerbemuseum einzuladen

Begrüssung Stadtrat Jakob Baur
Einführung Prof. Max Bill

100 Jahre Kunstgewerbemuseum

oktober 2016, zum ersten mal in der schweiz präsentieren. sie gehören der „open structures art society"/osas in budapest an.

vorab dazu eine bemerkung: der kino-dokumentarfilm von erich schmid: „bill – das absolute augenmass" (2008) wurde in 17 ländern, u.a. in bulgarien gezeigt, und in seinem und meinem beisein diskutiert. während unseres aufenhaltes in sofia/bulgarien hatten wir gelegenheit, eine gruppenausstellung anzusehen, in der wir werke von barna benedek und andrás wolsky entdeckten, die uns sehr zusagten.[6]

die exponate der beiden ungarn waren mit diplomatischer post nach sofia gelangt. die künstler zeigten uns zudem auch noch einige ihrer werke im notebook. barna benedek konnte mit uns auf deutsch darüber sprechen, andrás wolsky hörte zu.

bald darauf hielten sich andrás wolsky und barna benedek, eingeladen von der „max bill georges vantongerloo stiftung", ein paar tage lang im haus bill auf. (wolsky schrieb mir, dass

6
anm.: sie waren ausgestellt in: „orthogonal 12", international forum for non-objective art, sofia, 18.10. – 18.11.2012, organisiert und kuratiert vom bulgarischen konkreten künstler georgi dimitrov. der letztgenannte schrieb mir: „... i have a couple of remarks regarding your meeting point with barna and andrás. from your text one would conclude that you and erich were in sofia to present ‚max bill: the master's vision' on a separate event and coincidentally came across barna's and andrás' work. it would be more precise to say that you all met at the occasion of orthogonal's debut edition – erich's documentary headed the forum's film programme, whereas barna and andrás' work was included in the show." (georgi dimitrov, sofia, 16.8.2016, per e-mail an at.)

– alkotásainak a kiválasztására. a művészek a budapesti nyílt struktúrák művészeti egyesület (open structures art society, OSAS) tagjai.

ehhez egy előzetes megjegyzés: erich schmid 2008-as bill – das absolute augenmass [bill – az abszolút látás] című dokumentumfilmjét 17 országban, t.k. bulgáriában is bemutatták, és a filmről a rendező és az én jelenlétemben pódiumbeszélgetés is zajlott. szófiai (bulgáriai) tartózkodásunk alatt alkalmunk nyílt megnézni egy csoportos kiállítást, és itt fedeztük fel benedek barna és wolsky andrás alkotásait, amelyek igen tetszettek nekünk.[6] a két magyar művész kiállított munkái diplomáciai postával jutottak el szófiába. a művészek még néhány más munkájukat is megmutatták nekünk notebookon. benedek barna tudott velünk a munkáiról németül beszélgetni, wolsky andrás pedig hallgatta a társalgást.

nem sokkal ezután wolsky andrás és benedek barna a max bill georges vantongerloo alapítvány meghívására néhány napot a haus billben töltött. (wolsky azt írta nekem, hogy

eröffnungsrede von max bill anlässlich der „lászló moholy-nagy"-ausstellung, zürich, 1975: einladungskarte
max bill megnyitóbeszédének szövege, melyet az 1975-ös zürichi moholy-nagy lászló című kiállításra írt. meghívó (in hbz).
in: hbz

6
megj.: a művek az orthogonal 12 – *international forum for non-objective art* című nemzetközi szimpóziumon (szófia, 2012.10.18.–2012.11.18.) voltak kiállítva, amelynek szervezője és kurátora a bolgár konkrét művész, georgi dimitrov volt. dimitrov így írt nekem: „the master's vision' on a separate event and coincidentally came across barna's and andrás' work. it would be more precise to say that you all met at the occasion of orthogonal's debut edition – erich's documentary headed the forum's film programme, whereas barna and andrás' work was included in the show." (georgi dimitrov, szófia, 2016.8.16., e-mailben at-nak.)

die im haus bill verbrachte zeit für ihn eine „ernste exerzitienübung“ gewesen sei; und dass er sich „stark berührt“ von „der geistigkeit von max bill, durch seine gegenstände und das haus“ gefühlt habe (per e-mail vom 23.12.2012 an at); während dieses studienaufenthaltes in der schweiz hatte ich unsere gäste auch einmal in das atelier des konkreten künstlers gottfried honegger[7] begleitet.

wolsky schildert den eindruck, den gottfried honegger auf ihn machte, wie folgt: „er ist ein sympathischer, ehrbarer mensch, es ist fantastisch, wie frisch und lebensfreudig er trotz seines alters geblieben ist. das spürt man auch an seinen werken.“ (wolsky, aus budapest per e-mail vom 23.12.2012.)[8]

den dritten im haus bill 2016 ausgestellten künstler, levente bálványos, lernten erich schmid und ich im mai 2016 in budapest kennen, in einem restaurant moderner bauart. wie es dazu kam, dazu an anderer stelle mehr.

7
*12.6.1917 zürich +17.1.2016 zürich

8
anm. at: siehe nachruf auf gottfried honegger: „mort de gottfried honegger, artiste qui voulait changer le monde“, in: le monde, 19.1.2016.

a haus billben töltött idő „komoly lelkigyakorlat” volt számára; és hogy „mélyen megérintette max bill szellemisége a tárgyain és a házon” (2012.12.23-án at-nak írt e-mail). ezen a svájci tanulmányúton egyszer el is kísértem vendégeinket gottfried honegger[7] konkrét művész műtermébe.

wolsky így ecseteli a benyomást, amelyet gottfried honegger tett rá: „nagyon szimpatikus és tiszteletreméltó ember, fantasztikus, hogy ilyen idősen ennyire friss és életvidám tudott maradni, az alkotásain is nagyon érződik mindez.” (wolsky, budapestről a 2012.12.23-án kelt e-mailjében)[8]

bálványos leventével, a harmadik, a haus billben 2016-ban kiállított művésszel erich schmid és én 2016 májusában budapesten ismerkedtünk meg egy modern építészeti stílusú étteremben. másutt majd többet arról, hogyan is találkoztunk.

andrás wolsky mit angela am 12.12.2012 in zürich bei gottfried honegger im atelier
wolsky andrás angela thomas-szal 2012.12.12-én gottfried honegger műtermében zürichben
foto: benedek barna

7
*1917.6.12., zürich +2016.1.17.1, zürich

8
megj.: at: lásd gottfried honegger nekrológját: mort de gottfried honegger, artiste qui voulait changer le monde. in le monde, 2016.1.19.

budapest. berlin. weimar. dessau.
zürich. paris. amsterdam. london. chicago

lászló moholy-nagy traf 1920 in berlin (weimarer republik) ein, mit einem empfehlungsschreiben an herwarth walden, den galeristen der „sturm"-galerie.[9] herwarth walden hatte 1913 in budapest eine gesamtausstellung „der sturm" präsentiert; und bei der gelegenheit lajos (ernst) kassák[10] kennengelernt, den späteren herausgeber von „MA"[= heute], der zeitschrift der damaligen ungarischen künstleravantgarde, die von 1916 bis 1925 erscheint.

„MA" bezeichnete sich als „aktivistische zeitschrift" („MA", aktivista folyóirat), veröffentlichte nicht nur reproduktionen progressiver kunst, sondern forderte zugleich engagiertes, aktives politisches handeln

9
anm. at: herwarth walden hiess ursprünglich georg levin (*16.9.1879 berlin +31.10.1941 saratow). von 1899 bis 1911 war er mit der dichterin else lasker-schüler, und danach in zweiter ehe mit der künstlerin nell walden verheiratet.

10
*21.3.1887 érsekújvár +22.7.1967 budapest

budapest. berlin. weimar. dessau.
zürich. párizs. amszterdam. london. chicago

moholy-nagy lászló 1920-ban érkezett meg a weimari köztársaság berlinjébe, herwarth waldenhez, a sturm-galéria tulajdonosához szóló ajánlólevéllel.[9] herwarth walden 1913-ban budapesten csoportos kiállításon mutatta be a sturmot, és ekkor ismerkedett meg kassák lajossal[10], az 1916 és 1925 között megjelenő MA folyóirat, az akkori magyar művészeti avantgarde későbbi kiadójával.

a MA, amely „aktivista folyóiratnak" nevezte magát, nemcsak progresszív művészeti alkotásokról közölt reprodukciókat, hanem elkötelezett, aktív politikai cselekvést is követelt egyúttal, és kiállt a magyar tanácsköztársaság mellett.[11] „... egyértelmű volt tehát, hogy az ellenforradalom győzelme után az egész

9
megj.: at: herwarth walden eredeti neve georg levin (*1879.9.16., berlin +1941.10.31., szaratov). 1899-től 1911-ig else laske–schüler költőnő volt a felesége, majd másodszor nell walden festőnővel kötött házasságot.

10
*1887.3.21., érsekújvár +1967.7.22., budapest

11
„... a MA-kör aktív szerepet vállalt: kassák a plakátcenzúra-osztály munkatársa volt, szerkesztőtársa, a festő uitz béla lett a proletár képzőművészeti tanműhely igazgatója, mácza János színikritikus pedig a nemzeti színházban dolgozott..." (lajos kassák: lasst uns leben in unserer zeit, gedichte, bilder und schriften zur kunst", auswahl und nachwort józsef vadas. [kassák lajos: éljünk a mi időnkben, versek, képek és írások a képzőművészetről. válogatta és az utószót írta vadas józsef] corvina, kassák múzeum, budapest 1989, 212. p.)

und positionierte sich auf der seite der ungarischen räterepublik.[11] „... es war also klar, dass nach dem sieg der konterrevolution die ganze gruppe das land verlassen musste, wo ihnen das gefängnis drohte."[12] kassák und fast alle „MA"-mitarbeiter fliehen nach wien, wo „MA" dann neu ab 1920 erscheint. in „MA" werden u.a. werke von hans arp, kurt schwitters, fernand léger, el lissitzky, und moholy-nagy publiziert.

moholy-nagy hatte als ungarischer soldat im ersten weltkrieg gedient. danach war er aus budapest nach szeged umgezogen und aus der in jener zeit französisch besetzten ungarischen stadt (vor jahresende 1919) seinerseits nach wien gereist, bevor er nach berlin kam. während seines vorübergehenden aufenthaltes in wien verbrachte moholy-nagy seine zeit mit weiteren aus ungarn emigrierten künstlerkollegen. so traf er des öfteren den gehörlosen lajos tihanyi, der ihm nahestand, und lajos (ernst) kassák. anm.: „... the reasons moholy left szeged can only be guessed at. perhaps he was reacting to political events, since horthy had entered budapest with his army on november 16, 1919, following the end of the romanian occupation of the capital city, thus consolidating his power over hungary."[13] sowie man auch nur vermuten könne, warum moholy zuvor überhaupt aus budapest nach szeged umgezogen war, schreibt sein biograf lloyd c. engelbrecht (im original auf englisch): „...

11
„... der MA-kreis nahm aktiven anteil: kassák wirkte in der plakatjury mit, sein redaktionspartner, der maler béla uitz, wurde leiter der proletarischen lehrwerkstatt für bildende kunst, der theaterkritiker jános mácza arbeitete am nationaltheater ..." (józsef vadas in: „lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit, gedichte, bilder und schriften zur kunst", auswahl und nachwort józsef vadas, corvina, kassák-museum, budapest 1989, s. 212.)

12
józsef vadas in: „lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit ...", ebenda, s. 212.

13
in: lloyd c. engelbrecht, „moholy-nagy: mentor to modernism", volume one, cincinnati: flying trapeze press, 2009, s. 88.

csoportnak el kellett hagynia az országot, ahol börtön várt volna rájuk."[12] kassák és a MA csaknem mindegyik munkatársa bécsbe menekült, ahol aztán a MA 1920-tól újra megjelenik. a folyóirat többek között hans arp, kurt schwitters, fernand léger, el liszickij, és moholy-nagy munkáit jelentette meg.

moholy-nagy magyar katonaként szolgált az első világháborúban. a háború után budapestről szegedre költözött, majd az akkor francia megszállás alatt álló városból (1919 vége előtt) bécsbe utazott, mielőtt berlinbe érkezett volna. átmeneti bécsi tartózkodása alatt moholy-nagy az idejét más, magyarországról emigrált művészekkel töltötte, így például gyakrabban találkozott a hozzá közel álló, siket tihanyi lajossal, és kassák lajossal is. megj.: „... the reasons moholy left szeged can only be guessed at. perhaps he was reacting to political events, since horthy had entered budapest with his army on november 16, 1919, following the end of the romanian occupation of the capital city, thus consolidating his power over hungary."[13]; továbbá – bár csak sejthetjük, miért is költözött moholy-nagy egyáltalán budapestről szegedre – lloyd c. engelbrecht, moholy-nagy életrajzírója így ír (az eredetiben angolul): „... one can guess that moholy was reluctant to stay in budapest and he moved to szeged because it was the only other large city in hungary that he knew well. moreover, any further continuation of his studies at the university of budapest would depend on not beeing identified as a jew. ... ferenczi, himself a jew, as was freud, wrote to freud near the end of august, 1919, about the situation at the university of budapest: ‚the blackest reaction at the university. all jewish assistants were fired, the

12
vadas józsef, uo. 212. p.

13
in lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism. volume one, cincinnati: flying trapeze press, 2009, 88. p.

one can guess that moholy was reluctant to stay in budapest and he moved to szeged because it was the only other large city in hungary that he knew well. moreover, any further continuation of his studies at the university of budapest would depend on not beeing identified as a jew. ... ferenczi, himself a jew, as was freud, wrote to freud near the end of august, 1919, about the situation at the university of budapest: ‚the blackest reaction prevails at the university. all jewish assistants were fired, the jewish students were thrown out and beaten.“[14] „... the artist moholy was closest to in vienna was lajos tihanyi, ... tihanyi was ten years older than moholy and also was deaf and did not speak ... but, as moholy wrote to a friend: ‚in vienna tihanyi was my dear good man. i was together with him a lot and i came to love him deeply.“[15]

lajos tihanyi wird seinerseits von wien nach berlin ziehen. er nimmt unter den künstlern, die moholy-nagy beeinflusst haben, einen wichtigen platz ein. moholy beschrieb ihn als einen mann, der unausgegorene, „halbe ideen“ abgerundet, vervollkommnet habe.[16]

14
in: lloyd c. engelbrecht: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 83f.

15
moholy-nagy, april 5th, 1920; zitiert nach lloyd c. engelbrecht: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 94.

16
moholy-nagy: „lajos tihanyi rounded out half-completed ideas“, 18.7. 1924, an antal németh. zitiert nach lloyd c. engelbrecht: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 95f.

jewish students were thrown out and beaten.”[14] „... the artist moholy was closest to in vienna was lajos tihanyi, ... tihanyi was ten years older than moholy and also was deaf and did not speak ... but, as moholy wrote to a friend: ‚in vienna tihanyi was my dear good man. i was together with him a lot and i came to love him deeply.”[15]

tihanyi lajos is bécsből szintén berlinbe költözik. a moholy-nagyra hatással lévő művészek között fontos helyett foglal el. moholy-nagy úgy jellemzte őt, mint olyan embert, aki a kiforratlan, „félig kész ötleteket” lekerekíti, tökéletesíti.[16]

kitekintés: az 1930-as években tihanyi lajos, moholy-nagy és még egy másik magyar művész, martyn ferenc[17], csakúgy, mint a jóval fiatalabb svájci max bill, mindannyian tagjai lesznek az abstraction-création nemzetközi művészcsoportnak párizsban.

14
in lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism, uo. 83. és sk. p.

15
moholy-nagy, 1920. április 5-én; idézet: lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism. c. könyvéből, uo. 94. p.

16
moholy-nagy „lajos tihanyi rounded out half-completed ideas“, 1924.7.18-i levél németh antalnak, idézet lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism. c. könyvéből, uo. 95. és sk. p.

17
*1899.6.10., kaposvár - +1986.4.10., pécs

ausblick: in den 1930er-jahren werden lajos tihanyi, moholy-nagy und noch ein weiterer ungarischer künstler namens ferenc martyn[17], wie auch der sehr viel jüngere schweizer max bill, allesamt mitglieder der internationalen künstlervereinigung „abstraction création“ (paris).

die im wiener exil publizierten ausgaben von „MA“ nahmen weiterhin zu politischen und sozialen problemen stellung. „... die herausgeber von ‚MA‘ betrachteten es als ihre pflicht vor allem auch gegenüber denjenigen, die in ungarn zurückgeblieben waren, die diktatorische regierung des landes zu kritisieren.“[18]

von kassák hatte moholy-nagy ein empfehlungsschreiben an herwart walden bekommen. und moholy-nagy trägt sich am 27. april 1920 bei „der sturm“ in das gästebuch ein.[19]

17
*10.6.1899 kaposvár +10.4.1986 pécs

18
krisztina passuth: „ungarische räterepublik und deutsches exil“ – der text erschien in der umfangreichen publikation, die sich dem thema „wechselwirkungen – ungarische avantgarde in der weimarer republik“ widmet, ebenda, s. 21.

19
das „sturm“-archiv befindet sich in der handschriftenabteilung der staatsbibliothek berlin.
anm. at: „... the may, 1920, issue of the revived ‚Ma‘ was volume V, numbers 1-2; moholy is listed as german representative on the back pages of ‚Ma‘ from april 25th, 1921, through july 1st, 1922, first at his home address on witzlebenstrasse and, beginning in november, 1921, at his studio address: berlin w 35, lützowstrasse 73, atelier. (in: lloyd c. engelbrecht: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 127, anm. 183.) korrekterweise sollte es heissen, dass moholy in der weimarer republik „MA“ repräsentierte, – und nicht, dass er (wie es hier wörtlich aus dem englischen übersetzt heissen würde) ein „deutscher repräsentant“ war. denn moholy erhielt nie einen deutschen pass.

a MA bécsi emigrációban kiadott számai továbbra is állást foglaltak politikai és szociális kérdésekben. „... a MA kiadói mindenekelőtt a magyarországon maradókkal szemben kötelességüknek tekintették, hogy bírálják az ország diktatórikus kormányzatát.”[18]

moholy-nagy kassáktól kapta a herwarth waldennak szóló ajánlólevelet. majd moholy-nagy 1920. április 27-én beírja a nevét a sturm galéria vendégkönyvébe.[19]

a MA aktivista folyóirat súlyos késéssel bekövetkező magyarországi újrafelfedezésével és recepciójával kapcsolatban maurer dóra (*1937, budapest) konkrét festő a következő megjegyzést tette: „... az ötvenes években kassák ugyan itt volt /ti. magyarországon/, de – miként a többi progresszív művészt is – hallgatásra kényszerítették. ... a hatvanas években aztán szellemi és gazdasági enyhülés következett be, és így például ki lehetett adni kassák MA folyóiratának 26 számát

18
passuth krisztina: ungarische räterepublik und deutsches exil [a magyar tanácsköztársaság és a német emigráció] – a szöveg abban a terjedelmes kötetben jelent meg, amely a kölcsönhatások – a magyar anvatgarde a weimari köztársaságban témájával foglalkozik, uo. 21. p.

19
a sturm archívuma a berlini állami könyvtár kézirattárában található.
megj.: at: „... the may, 1920, issue of the revived ‚Ma‘ was volume V, numbers 1-2; moholy is listed as german representative on the back pages of ‚Ma‘ from april 25th, 1921, through july 1st, 1922, first at his home address on witzlebenstrasse and, beginning in november, 1921, at his studio address: berlin w 35, lützowstrasse 73, atelier. (in lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism. uo., 127. p. megj. 183. p.) pontosabban úgy kellene fogalmazni, hogy moholy képviselte a weimari köztársaságban a MA-t – és nem úgy, hogy moholy (ha az angolból szó szerint fordítanánk) “német képviselője” volt, hiszen moholy sohasem kapott német útlevelet.

zu der arg zeitverschoben einsetzenden wiederentdeckung und rezeption von „MA“: aktivista folyóirat in ungarn bemerkte die konkrete meisterin dóra maurer (*1937 budapest): „… in den 50er jahren war kassák zwar da [= in ungarn], er wurde aber, wie die anderen progressiven, zum schweigen gebracht. … in den 60er jahren kam wieder eine geistige – und auch wirtschaftliche – lockerung, so konnten z.b. die 26 nummern von kassáks zeitschrift ‚MA‘ (1916-1925) als faksimile herausgegeben werden …“.[20] andrás wolsky ist ein meisterschüler von dóra maurer. … im laufe des von ihm mit barna benedek für uns vorbereiteten kulturprogramms brachten die beiden erich schmid und mich, sowie unsere aus zürich mitangereiste freundin olga majumder-rózsa, im mai 2016 in das budapester wohn- & atelierhaus von dóra maurer und deren ehe mann tibor gáyor (*1929 rákospalota).[21]

20
dóra maurer, in: „dóra maurer und imre bak im gespräch“, von ina prinz, in: geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum, forschungs-institut für diskrete mathematik, universität bonn, bonn, 2007, s. 12.

21
anm. at: olga majumder-rózsa ist im aktuellen kinodokfilm „staatenlos - klaus rózsa, fotograf“, der teils in zürich und teils in budapest gedreht wurde, eine wichtige zeitzeugin.
„1956 aus ungarn geflüchtet, war klaus rózsa 40 jahre lang aus politischen gründen staatenlos. die polizei verfolgte ihn als gewerkschafter, ausländer, linken journalisten und verdeckt auch als juden. ein biopic zur pressefreiheit im zusammenhang mit den politischen bewegungen der letzten jahrzehnte in der schweiz.“ (zitat website erich schmid.)

fakszimilében …”[20] wolsky andrás maurer dóra mesteriskolai tanítványa. … az általa és benedek barna által számunkra 2016 májusában előkészített kulturális program során a két művész elvitt engem és erich schmidet, valamint zürichből velünk utazó barátunkat, majumder-rózsa olgát maurer dóra

bei dóra maurer und tibor gáyor, budapest, mai 2016.
maurer dóránál és gáyor tibornál, budapest, 2016.
foto: olga majumder

20
maurer dóra, in maurer dóra és bak imre beszélgetése. in ina prinz: geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum. forschungsinstitut für diskrete mathematik, universität bonn [geometrikus-konkrét művészet magyarországon, reális és virtuális terek az arithmeumban, a bonni egyetem diszkrét matematikai kutatóintézetében.] bonn, 2007, 12. p.

tibor gáyor benutzt „… zwar die materialien der malerei, weiss grundierte leinwand auf holztafel, er betrachtet seine bilder jedoch als objekte …. durch teilung, brechung und faltung der ebenen fläche kommt er zu formationen, die zugleich flächig und auch räumlich zu deuten sind …“.[22] tibor gáyor hat ein ähnliches rechercheanliegen wie josef albers, kommt jedoch zu grundlegend anderen kompositionsresultaten. seine affinität zu albers thematisierte gáyor in dem werk „hommage à albers“.[23] von dóra maurers oeuvre können wir einige ihrer wie schwebend wirkenden „overlappings“-arbeiten (2006, 2007) sehen. sie beeindrucken mich wegen ihrer leichtigkeit – einer leichtigkeit, die wiederum eine völlig anders geartete ist als die von georges vantongerloo in dessen gemälden erreichte, die ich so bewundere; sowie nochmal deutlich anders als die von lissitzky in seinen „proun“-arbeiten erzielte.

nachdem wir einige werke des künstlerpaares anschauen durften, forderte uns dóra maurer auf, mit ihr und ihrem mann in das kellergeschoss des hauses hinunterzusteigen. und dort, wörtlich: im untergrund, trafen wir auf eine fülle von kunstwerken, allesamt erschaffen von levente bálványos. ich mache dóra darauf aufmerksam, welche der werke mir speziell gefallen – nämlich levente bálványos „häuser-serie“ und ein vertikal hängendes relief, das bei

22
krisztina passuth: „reale und virtuelle räume“, in: geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum, ebenda, s. 6.

23
grundierte leinwand auf spanplatte collagiert, 1975; farbig abgebildet in: geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum, ebenda, s. 22

és férje, gáyor tibor (*1929, rákospalota) budapesti lakásába és műtermébe.[21]

gáyor tibor „… jóllehet használja a festészet anyagait, a fehér alapozású, fatáblára feszített vásznat, munkáit azonban objekteknek tekinti... a síkfelület felosztásával, megtörésével és hajtogatásával olyan képződményeket hoz létre, amelyek egyszerre értelmezhetők síkban és térben is…”.[22] gáyor tibor kutatásainak célja hasonló josef alberséhez, azonban alapvetően más kompozíciós eredményekre jut. albers-szel való szellemi rokonságát gáyor az „hommage à

21
megj. at: majumder-rózsa olga fontos szemtanú erich schmid legfrisseb, hontalan – rózsa miklós, fényképész c. dokumentumfilmjében, amelyet részben zürichben, részben budapesten forgattak.
„1956-ban magyarországról elmenekülve rózsa miklós 40 éven át politikai okokból állampolgárság nélküli személy volt. a rendőrség szakszervezeti emberként, külföldiként, baloldali újságíróként és leplezve ugyan, de zsidó származása miatt is üldözte. életrajzi film, mely az elmúlt évtizedek svájci politikai mozgalmaival összefüggésben a sajtószabadságról is szól.” (idézet erich schmid holnapjáról.)

22
passuth krisztina: reale und virtuelle räume, in geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum. uo. 6. p.

mir die assoziation zu kurt schwitters auslöst. dóra maurer fügt ergänzend hinzu: „… und el lissitzky“.[24]

dóra maurer spricht fabelhaft klar und gezielt auf den punkt kommend deutsch. und sie möchte sofort von mir wissen, ob ich denn nicht auch einige der werke leventes in die ausstellung im haus bill mitaufnehmen wolle? ich sage auf der stelle zu.[25]

mit dieser auswahl findet sich zugleich die überzeugung max bills bestätigt, der in die schier unerschöpfliche vielfältigkeit kreativer entwicklungsmöglichkeiten konkreter kunst vertraute.

24
anm.: einem text zu levente bálványos von paula marsó, der auf ungarisch & übersetzt ins englische - betitelt „openclosed space“ - vorliegt, ist folgende interpretation zu entnehmen: „… the space, through the decomposition of the objects, becomes the work itself. bálványos's works perform a cancellation and elimination of space. …“ (paula marsó, in: bálványos levente“, vasarely múzeum, budapest, 6.12.2013-9.2.2014.)

25
anm. at: levente bálványos war an der akademie student der bildhauer- und der meisterklasse des györgy jovánovics, der eine von dóra maurers kunst abweichende „lyrische abstraktion“ vertritt; mit dóra maurer kam levente durch studienkollegen in kontakt, und die beziehung zu ihr wurde nach der studienzeit stärker, da sie ihn „… in den aufbau und ins kuratieren der ‚osas‘-ausstellungen einbezog“ und er mit barna und andrás in den verein aufgenommen wurde. (levente bálványos, budapest, 16.8.2016, per e-mail an at.) wenn eine leihgabe eines werks von max bill eintreffe, dann hänge levente sie in einer „osas“-ausstellung „selbstverständlich an eine hauptwand“. (levente bálványos, budapest, 19.7.2016, per e-mail an at.)

albers“ című munkájában tematizálta.[23] maurer dóra életművéből, az overlappings sorozatból (2006, 2007) néhány szinte lebegni látszó munkáját láthatjuk. ezek a munkák lenyűgőznek a könnyedségükkel – mégpedig ugyancsak másfajta természetű könnyedséggel, mint amilyent georges vantongerloo ért el a festményeiben, amelyeket olyannyira csodálok; és megint egyértelműen másként, mint amelyet liszickij ért el a proun-munkáiban.

miután megtekinthettük a művészpár néhány munkáját, maurer dóra felszólított minket, hogy fáradjunk le vele és férjével a ház pincéjébe. és ott, szó szerint az alapzatban, műalkotások sokaságával találkoztunk, alkotójuk bálványos levente. mutatom maurer dórának, mely munkák tetszenek nekem különösen – nevezetesen bálványos levente ház sorozata és egy függőlegesen installált relief, amely kurt schwittersi asszociációkat kelt bennem. maurer dóra kiegészítésképpen annyit tesz hozzá: „… és liszickijt is megidézi“.[24]

olga, angela & erich am 30.9.2016 vor der vorführung von „staatenlos“ am zff im kino „corso“
olga, angela & erich a *staatenlos* zürichi filmfesztiválon való bemutatása előtt a corso moziban
foto: jyoti majumder

23
alapozott vászon, kollázsszerűen farostlemezre ragasztva, 1975, színes reprodukció az alkotásról in geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn, reale und virtuelle räume im arithmeum. uo. 22. p.)

24
megj.: marsó paula egy bálványos leventéről írott szövegében, amely magyarul és angol fordításban is rendelkezésre áll openclosed space címmel, a következő értelmezést adja: „…a tárgy bomlása folytán – a tárgy helye, a space válik művé. bálványos munkái a tér megszüntetését és kiküszöbölését hajtják végre.” …“ (marsó paula, in bálványos levente, openclosed space, vasarely múzeum, budapest, 2013.12.6.-2014.2.9.)

und so wie max bill (vergleichsweise) in dem von ihm gestalteten plakat für die historische ausstellung „pevsner, vantongerloo, bill“, 1949, im kunsthaus zürich, die konturen dreier kreissegmente einsetzte, um zu versinnbildlichen, dass jeder der drei ausstellenden für einen eigenen bereich innerhalb des abgerundeten kreises der konkreten kunst stehe - so haben sich die drei künstler für ihre ausstellung im haus bill im titel auf den gemeinsamen nenner geeinigt, von dem ausgehend jeder seinen eigenen, eigen-artigen (!) konkreten stil entwickelt: „konkreter faktor“.

im berliner lokal „der sturm“, wo auch ab und zu der begeisternde sowjetische künstler el lissitzky[26] anzutreffen ist, habe jeden mittwoch ein kabarett stattgefunden, und „... im anschluss daran konnte man zu der musik einer jazzband tanzen”.[27] el lissitzky „arbeitet an von ihm sogenannten proun-bildern. die wortschöpfung ‚proun‘ war eine zusammensetzung von ‚pro unovis‘/‚für das erschaffen einer neuen form‘. lissitzky postulierte: ‚proun ist die umsteigestation von malerei zu architektur‘.“[28]

könnte man parallel dazu vielleicht ein von levente bálványos im haus bill ausgestelltes „fotorelief“ als „umsteigestation von foto zu relief“ bezeichnen? leventes anliegen hierbei lautet: er versuche, „die grenzen zwischen fläche und raumtiefe abzutasten – und gleichzeitig ins spiel zu bringen“. (levente bálványos, budapest, 29.6.2016 per e-mail an at.)

26
lazar markovich lisitskii *1890 vitebsk/weissrussland +1941 moskau

27
georg brühl: „herwarth walden und ‚der sturm‘“, edition leipzig, 1983.

28
in: angela thomas: „mit subversivem glanz – max bill und seine zeit“ band 1: 1908-1939“, scheidegger & spiess, zürich, 2008, s. 145.

maurer dóra mesés tisztasággal és célirányosan, kertelés nélkül beszél németül. így rögtön szeretné tudni, hogy nem akarnám-e levente néhány munkáját is bevenni a haus billben tervezett kiállításba. ott rögtön igent mondok.[25]

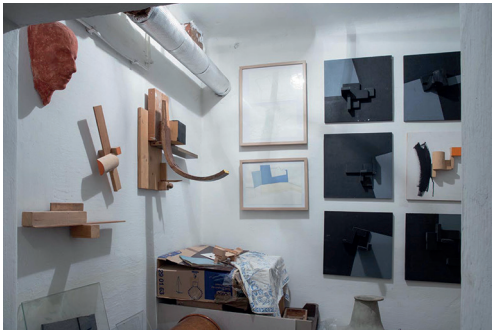
ezzel a válogatással egyúttal max bill meggyőződése is megerősítést nyer, aki bízott a konkrét művészet csaknem kimeríthetetlen sokféleségének kreatív fejlődési lehetőségeiben. és amiként max bill (összehasonlításképpen) a zürichi kunsthausbeli pevsner, vantongerloo, bill című restrospektív kiállítás (1949) általa tervezett plakátján három körszelet kontúrjait használta, ezzel is szimbolizálva, hogy a három kiállító mindegyike a konkrét művészet lekerekített körén belül a saját területét képviseli – úgy állapodott meg a három művész a haus billben rendezett kiállításuk címeként a közös nevezőben, amelyből kiindulva mindenki a maga saját, sajátszerű és jellegzetes konkrét stílusát alakítja ki: a konkrét tényezőben.

a sturm berlini helyiségében, ahol olykor a lelkes szovjet művész el liszickij[26] is megfordult, szerdánként kabaréesteket tartottak, utána pedig “... dzsesszzenekar zenéjére lehetett táncolni”.[27] el liszickij „az általa proun-képeknek nevezett munkáin

25
megj. at: bálványos levente a képzőművészeti főiskolán jovánovics györgy szobrászosztályába és az általa vezetett mesteriskolába járt. jovánovics maurer dóra művészetétől eltérő „lírai absztrakciót” képvisel; maurer dórával levente évfolyamtársak révén került kapcsolatba, a vele való ismeretség pedig a tanulóévek után mélyült el, mivel maurer ”... bevonta őt az osas-kiállítások rendezésébe” és barnával és andrással felvételt nyertek az osas egyesületbe.” (bálványos levente, budapest, 2016.8.16., e-mailben at-nak.) ha az osas max bill egy művét kölcsönkapja egy kiállításra, akkor az “magától értetődően kerül a főfalak egyikére”. (bálványos levente, budapest, 2016.7.19., e-mailben at-nak.)

26
lazar markovics liszickij *1890, vityebszk/fehéroroszország - +1941, moszkva

27
georg brühl: herwarth walden und ‚der sturm‘, edition leipzig, 1983.

werke von levente bálványos
bálványos levente művei
foto: sulyok miklós

lissitzky sprach ziemlich gut deutsch. er hatte ein atelier in einer berliner dachmansarde und ging nach getaner arbeit oft ins romanische café oder ins atelier seines künstlerkollegen moholy-nagy. lissitzky und moholy-nagy diskutierten nicht nur über stilistische aspekte, sondern eng verwoben damit auch über soziale und politische anliegen.

im selben monat, in dem lászló moholy-nagy den herwarth walden besuchte, lernte er in berlin die blitzgescheite lucia schulz[29] kennen. sie war in ihrer jüdischen familie in prag aufgewachsen und hatte kunstgeschichte und philosophie studiert. anm.: lucia erinnerte sich, dass sie im april 1920 einen freund namens friedrich vorwerk in berlin besuchen wollte: „bei ihm traf ich einen jungen ungarn: lászló moholy-nagy. er war im winter nach berlin gekommen, anfangs von dem ... ehepaar reinhold und

29
*1894 karolinenthal, böhmen +17.5.1989 zollikon bei zürich

dolgozik. a ‚proun' szóalkotás a ‚pro unovis'/‚új forma megteremtése' szavakból alkotott összetétel. liszickij feltételezése szerint: ‚a proun átszállóhely' a festészetből az építészetbe."[28]

ezzel párhuzamosan nevezhetnénk-e netán bálványos levente haus billben kiállított fotóreliefjét a fényképtől a relief felé vezető átszállóhelynek? levente ezzel kapcsolatos törekvése szerint: megkísérli „kitapogatni a síkfelület és a térmélység közötti határt – és egyúttal játékba hozni". (bálványos levente, budapest, 2016.6.29., e-mailben at-nak.)

liszickij elég jól beszélt németül. a műterme egy berlini manzárdlakásban volt és a napi munka végeztével gyakran eljárt a romanisches caféba, a művészek kedvelt kávéházába, vagy művészkollégája, moholy-nagy műtermébe. liszickij és moholy-nagy nemcsak stilisztikai kérdésekről beszélgettek, hanem azzal szoros összefüggésben szociális és politikai nézeteikről is.

ugyanabban a hónapban, amelyben felkereste herwarth waldent, moholy-nagy megismerte a szikrázóan okos lucia schulzot[29]. lucia prágában nőtt fel zsidó családban, művészettörténetet és filozóiát tanult. lucia úgy emlékszik, hogy 1920 áprilisában egy friedrich vorwerk nevű barátját akarta berlinben meglátogatni: „nála találkoztam egy fiatal magyarral, moholy-nagy lászlóval. télen érkezett berlinbe,

28
in angela thomas: mit subversivem glanz – max bill und seine zeit. 1. kötet: 1908-1939, scheidegger & spiess, zürich, 2008, 145. p.

29
*1894, karolinenthal, csehország +1989.5.17., zollikon bei zürich

gerda schairer betreut und später in einer pension untergebracht worden, wo vorwerk, der den quäkern nahestand, sich seiner annehmen konnte.“[30]

lucia schulz und lászló moholy-nagy heiraten am 18. januar 1921 in berlin-charlottenburg. sie verdient den lebensunterhalt (beim verlag ernst rowohlt), während ihr ehemann, wenn er nicht am malen ist, das kochen und die hausarbeit übernimmt. das berichtete eine freundin lucias aus der prager schulzeit namens grete fischer. lucia und grete liefen sich in berlin zufällig über den weg. anm. at: grete fischer: „... wir freuten uns, und sie lud mich ein, ihren mann kennenzulernen. sie hatten eben eine wohnung gefunden, nachdem sie in einer pension von einbrechern völlig ausgeraubt worden waren. ... ihr mann hiess moholy-nagy. wer war moholy? ungarischer hauptmann, der die rote revolution als begeisterter pazifist mitgemacht hatte. worauf er flüchten musste und ohne pension oder andere mittel in wien ankam. ... er war eine der liebenswürdigsten figuren, die ich kenne. schon das braune gesicht, ... mit blanken, grossen, weissen zähnen war nett, netter noch der eigensinnig festgehaltene ungarische akzent, gescheit, einfallsreich, voller leben und immer aufs positive gerichtet, zutraulich du sagend, sobald man ihn eine stunde kannte, aber auch wirklich von natur brüderlich – so war ‚lodzi‘ erfrischend, und man fühlte sich wohl bei ihm. seine energie und liebenswürdigkeit halfen ihm rasch zu erfolgen ... und ... seine intellektuelle gabe, zu wissen und zu erklären, was er versuchte, machten ihn [anm. at: bald darauf] zum idealen lehrer ... am bauhaus. ... ‚siehst du‘, sagte er triumphierend, ‚meine schwiegermutter war nicht mit mir zufrieden. sie wollte, ihre tochter sollte einen professor heiraten – und nun bin ich ein professor!“[31] herwarth walden sei 1919,

30
von mir zitiert nach einer publikation, in der lucia einige der später über moholy-nagy verbreiteten unklarheiten richtigzustellen versucht: lucia moholy: „marginalien zu moholy-nagy/marginal notes“, dokumentarische ungereimtheiten/documentary absurdities, scherpe verlag krefeld, 1972.

31
grete fischer, „dienstboten, brecht und andere: zeitgenossen in prag, berlin, london“, walter-verlag, olten und freiburg im breisgau, 1966, s. 256ff.

kezdetben a reinhold házaspár és gerda schairer patronálták, majd később egy panzióban lakott, ahol vorwerk, aki közel állt a kvékerekhez, gondját viselhette.”[30]

lucia schulz és moholy-nagy lászló 1921. január 18-án házasodtak össze berlin charlottenburg városrészében. lucia keresi a pénzt (az ernst rowohlt kiadónál), míg férje, ha éppen nem fest, a főzéssel és a házi munkával foglalatoskodik. erről számolt be lucia egy prágai iskolai barátnője, grete fischer. lucia és grete véletlenül futottak össze berlinben. megj. at: grete fischer: „... örültünk egymásnak, és lucia meghívott magukhoz, hogy ismerkedjem meg a férjével. éppen találtak egy lakást, miután betörők egy panzióban mindenükből kifosztották őket. ... a férjét moholy-nagynak hívták. ki is volt moholy-nagy? magyar százados, aki lelkes pacifistaként csinálta végig a vörös forradalmat, és ezért menekülnie is kellett, és járadék vagy egyéb anyagi eszközök nélkül érkezett meg bécsbe. ...az egyik legszeretetreméltóbb alak volt, akit ismertem. már az a barna arca is ... kedves volt fényes, nagy, fehér fogaival, még kedvesebb a magyaros akcentusával, amelyhez dacosan ragaszkodott, okos volt és ötletgazdag, teli élettel, aki mindig a dolgok pozitív oldalát nézte. alig egy óra ismeretség után bizalmasan tegeződött, és valóban, természeténél fogva barátságos – „loci” ilyen volt, üdítő jelenség, akivel jól érezte magát az ember. energiája és kedvessége gyorsan sikerekhez juttatták... és az az intellektuális adottsága, hogy képes elmagyarázni, amivel kísérletezik, [megj. at: nem sokkal később] ideális tanárrá tették a baushausban... ’látod’ – mondta diadalmasan – ’az anyósom elégedetlen volt velem, azt akarta, hogy a lánya egy professzor felesége legyen - és íme, professzor vagyok!”[31]

30
idézem egy publikációból, amelyben lucia megpróbált helyreigazítani néhány moholy-nagyról később elterjedt zavaros dolgot: in lucia moholy: marginalien zu moholy-nagy/marginal notes. dokumentarische ungereimtheiten/documentary absurdities, scherpe verlag krefeld, 1972.

31
grete fischer: dienstboten, brecht und andere: zeitgenossen in prag, berlin, london. walter-verlag, olten und freiburg im breisgau, 1966, 256. és sk. p.

also im jahr bevor er und moholy-nagy sich kennenlernten, „... durch lászló péri zur internationalen kommunistischen bewegung“ gelangt.[32] mit demselben péri wird moholy-nagy bei „der sturm“ im februar 1922 und noch einmal im februar 1923 zusammen ausstellen.[33]

„... wir können uns ein schaffen neuer formen in der kunst ausserhalb der wandlung gesellschaftlicher form nicht denken.“[34]

mitte oktober 1922 wurde in der galerie van diemen, unter den linden in berlin, die „1. russische kunstausstellung“ eröffnet, zu der el lissitzky den katalog mitsamt dessen cover gestaltete. die ausstellung läuft bis ende dezember 1922. moholy-nagy sowie der mit ihm befreundete kurt schwitters und hans

32
zitiert nach ildiko hajnal-neukäter: „herwarth walden und lajos kassák – ein portrait“, in: „wechselwirkungen ungarische avantgarde in der weimarer republik“, herausgegeben von hubertus gassner, jonas verlag, marburg, 1986, s. 62.

33
katalogcover „der sturm“, „leitung: herwarth walden, februar 1922 hundertfünfte ausstellung moholy-nagy peri gesamtschau des sturm ständige kunstausstellung ... auf wunsch führung“, reproduziert in: „wechselwirkungen ungarische avantgarde in der weimarer republik“, ebenda, ill. 59, s. 60.

34
ilja ehrenburg, el lissitzky, in: vesc objet gegenstand, heft 1, berlin, 1922.

herwarth walden 1919-ben, tehát egy évvel azelőtt, hogy moholy-naggyal megismerkedtek, „... péri lászló révén került a nemzetközi kommunista mozgalomba”[32] ugyanezzel a péri lászlóval állít majd ki moholy-nagy 1922 februárjában, és aztán még egyszer 1923 februárjában a sturm galériában.[33]

„... új művészeti formák megteremtése nem képzelhető el a társadalmi formák átalakítása nélkül.”[34]

1922 októberének közepén a van diemen galériában az unter den lindenen megnyílt az első orosz művészeti kiállítás, amelynek katalógusát (és annak borítóját) el liszickij tervezte. a kiállítás 1922 decemberéig tart. moholy-nagy, valamint a vele baráti viszonyban lévő kurt schwitters és hans richter

32
idézem ildiko hajnal-neukätert: herwarth walden und lajos kassák – ein portrait, in wechselwirkungen ungarische avantgarde in der weimarer republik, herausgegeben von hubertus gassner, jonas verlag, marburg, 1986, 62. p.

33
katalógusborító: der sturm, igazgató herwarth walden, 1922. február, százötödik kiállítás moholy-nagy peri együttes kiállítása a sturmban állandó művészeti kiállítás .., kérésre tárlatvezetés. reprodukcióban látható in wechselwirkungen: ungarische avantgarde in der weimarer republik. uo., 59. ill., 60. p.

34
ilja ehrenburg, el liszickij in vešč objet gegenstand. 1. szám, berlin, 1922.

richter sehen sich die ausstellung gemeinsam an und begegnen dort naum gabo. naum gabo, ein mann „mit fliegender mähne und blitzenden, braunen augen“, sprach „höchst eindrucksvoll“. er war einer der ausstellenden.[35]

zu dieser ausstellung kam kassák zusammen mit seiner ersten ehefrau, der schauspielerin jolán simon, einer tatkräftigen vermittlerin avandgardistischer dichtung, aus wien angereist. er blieb vom 14. bis zum 25. november 1922. das programm für seinen berlin-aufenthalt hatten moholy-nagy und ernst kállai gemeinsam vorbereitet.

kassák schrieb 1922 einen artikel „zur russischen kunstausstellung in berlin“, den er in „MA“ veröffentlichte. ich zitiere auszugsweise daraus: „1914, als durch budapest das kriegsfieber brauste, diskutierten wir in einem kleinen kreis junger sozialisten und pazifisten über die zukunft der nationen ... die stärkste anziehungskraft besass damals in ungarn die russische literatur ... die erste gesamtrussische ausstellung in berlin liefert trotz grosser lücken in vieler hinsicht eine klare bilanz der russischen kunst aus den kriegs- und revolutionsjahren. ... der erste selbstbewusste fortschritt der neuen russischen künstler begann mit dem suprematismus ... und sie kam bezeichnenderweise nicht mit quantitativer anhäufung, sondern mit schlichtheit ... in berlin folgt eine ausstellung der anderen: ... und in dieses bunte durcheinander brachten die russen wieder die urquellen der farben und der

35
daran erinnerte sich hans richter, in: „russen in berlin, literatur, malerei, theater, film, 1918-33“, hrsg. fritz mierau, verlag philipp reclam jun., leipzig, 1990, s. 486.

együtt nézték meg a kiállítást, ahol is találkoztak naum gaboval. naum gabo, a kiállítók egyike, “lobogó sörényű és villogó barna szemű” férfi volt, aki „felettébb impozánsan” beszélt.[35]

erre a kiállításra bécsből kassák is berlinbe utazott első feleségével, a színésznő simon jolánnal együtt, aki az avantgarde költészet energikus közvetítője volt. 1922. november 14-től 25-ig maradtak berlinben. kassák ott-tartózkodásának programját moholy-nagy és kállai ernő együtt készítették elő.

kassák 1922-ben írt egy cikket a berlini orosz kiállításhoz címmel, amelyet a MA-ban tett közzé. kivonatosan idézek belőle: „1914-ben, mikor budapesten a háborús láz vitorlázott, néhányan fiatalok: szocialisták és pacifisták a nemzetek és fajok jövőjéről disputáltunk... magyarországon akkor hódított legerősebben az orosz irodalom..., a berlini első összorosz kiállítás nagy hiányosságai dacára is sokban tiszta mérlegét adja oroszország háborús és forradalmas művészetének. ... az új orosz művészet első öntudatos továbblépése a szuprematizmussal kezdődik... és őt jellemzőn, nem halmozással, hanem egyszerűséggel... berlinben egymást eszik a kiállítások: formák tekerődznek, és színek visítanak. és ebbe a tekervényes cifra zavarba az oroszok újra elhozták a színek ősforrásait, s a tisztaság és erő egyenes vonalát.”[36] kassák műveit 1924-ben a sturm galéria „ludwig kassák“ néven állítja ki.[37]

35
így emlékszik vissza hans richter, in russen in berlin, literatur, malerei, theater, film. 1918-33. szerk. fritz mierau, verlag philipp reclam jun., leipzig, 1990, 486. p.

36
kassák lajos: a berlini orosz kiállításhoz, MA 8, 1922, 2-3, in lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit .... uo. 103. és sk. p.

37
lásd: in lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit .... uo. 26. ill.

reinheit und der kraft, die gerade linie.“[36] werke von kassák werden 1924 in der galerie „der sturm“ unter dem namen „ludwig kassák“ ausgestellt.[37]

ladislaus moholy-nagys versuche, „transparenz raumkonstruktiv auszunutzen“ (ludwig hilberseimer)

anlässlich der hundertsechzehnten ausstellung im februar 1923 bei „der sturm“ verfasst ludwig hilberseimer[38], den hannes meyer 1929 an das bauhaus nach dessau berufen wird, um dort „bauen und planen“ zu unterrichten, eine noch heute lesenswerte kritik. sie wurde in einer sozialdemokratischen zeitung veröffentlicht: „... im sturm in berlin waren interessante versuche ladislaus moholy-nagys zu sehen, die transparenz raumkonstruktiv auszunutzen. durch darstellung der licht- und farbigkeitsveränderung transparenter, über einander liegender flächen wird statt eines flächenhaften aufeinanders ein räumliches

36
lajos kassák: „zur russischen kunstausstellung in berlin“, „MA 8“, 1922, 2-3, deutsch von armin heyer, in: „lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit ...“, ebenda, s. 103f.

37
siehe: in: „lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit ...“, ebenda, ill. 26.

38
*14.9.1885 karlsruhe +6.5.1967 chicago

moholy-nagy lászló kísérlete a „transzparencia térbeli vonatkozásainak konstruktív kiaknázására” (ludwig hilberseimer)

a sturm galériában 1923 februárjában rendezett száztizenhatodik kiállításról ludwig hilberseimer[38], akit johannes meyer 1929-ben hívott a dessaui bauhausba, hogy ott építéstant és szerkezettervezést tanítson, írt egy még ma is olvasásra érdemes kritikát, amely egy szociáldemokrata újságban jelent meg: „... berlinben a sturm galériában moholy-nagy lászló érdekes kísérleteit láthattuk, amelyek a transzparencia térbeli vonatkozásait konstruktívan aknázzák ki. a transzparens, egymást fedő síkok fény- és színviszonyainak ábrázolásával a síkszerű rétegzettség helyett térbeli egymásmögöttiséget ér el. tehát síkszerű eszközökkel intenzív térhatás válik lehetségessé.[39] walter gropius, a bauhaus igazgatója, el liszickijt vagy moholy-nagyot szívesen hívta volna weimarba (johannes itten bauhausból való távozása után) új mesternek a bauhausba. kezdetben azonban egyikük sem akart kötélnek állni. ezért gropius azt várja barátjától, adolf behnétől[40], a fontos műkritikustól, építészeti szakírótól és a deutscher werkbund

38
*1885.9.14., karlsruhe +1957.5.6., chicago

39
ludwig hilberseimer: der sturm, hundertsechzehnte ausstellung, moholy-nagy [und peri], gemälde, aquarelle, zeichnungen, plastiken. idézem lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism után, uo., 181. p.

40
*1885.7.13., magdeburg +1948.8.22., berlin

hintereinander erreicht, mit flächenhaften mitteln eine intensive raumwirkung ermöglicht ...“.[39] bauhausdirektor walter gropius hätte gerne (nach dem ausscheiden von bauhausmeister johannes itten) entweder el lissitzky oder moholy-nagy als neuen meister an das bauhaus nach weimar berufen. doch keiner von beiden wollte anfangs einwilligen. deshalb erwartet gropius von seinem freund adolf behne[40], dem wichtigen kunstkritiker, architekturpublizisten und mitglied beim deutschen werkbund, dass er sich als vermittler einsetze. er schreibt an ihn: „... dein herzlicher brief hat mich wirklich sehr gefreut. vor allem auch dein sichtliches bemühen, die keile, die van doesburg zwischen uns und manchen künstlern getrieben hat, wieder herauszuziehen. ich nehme sehr gerne deinen vorschlag an, bei der allernächsten gelegenheit mit moholy-nagy und lissitzky bei dir zusammen zu treffen und verspreche mir etwas von einer solchen aussprache.“[41] nach dieser zusammenkunft gelingt es gropius dann schlussendlich, den lászló moholy-nagy zu berufen, der im märz 1923 in weimar eintrifft und den vorkurs sowie die leitung der bauhaus-metallwerkstatt übernimmt. ausserdem kümmert sich moholy-nagy um die gestaltung von drucksachen. seine haltung ist klar und sachlich. moholy-nagy betrachtete sein arbeitspensum – wie nach ihm max bill in ganz ähnlicher weise – als einen konstruktiven beitrag, als mitarbeit an einer neu zu gestaltenden umwelt. achim borchardt-hume: „moholy instinctively embraced the leftist-orientated notion of art as a contributing force to social reform. his position at this point was close to that of other avant-garde artists such

39
ludwig hilberseimer: „der sturm, hundertsechzehnte ausstellung, moholy-nagy [und peri], gemälde, aquarelle, zeichnungen, plastiken“, zitiert nach lloyd c. engelbrecht: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 181.

40
*13.7.1885 magdeburg +22.8.1948 berlin

41
walter gropius, 3.1.1923 an adolf behne, in: werkbundarchiv, erstes jahrbuch, berlin, herausgegeben von janos frecot und diethard kerbs, 1972, s. 148.

tagjától, hogy közvetítőként járjon el az ügyben. a következőket írja neki: „... meleg hangvételű leveled nagy örömet szerzett. elsősorban a nyilvánvaló fáradozásod, hogy eltávolítsd azt az éket, melyet van doesburg vert közénk és néhány művész közé. szívesen elfogadom a javaslatodat, hogy a lehető leghamarabb találkozzam nálad moholy-naggyal és liszickijjel, és remélek is valamit egy ilyesfajta tisztázó jellegű megbeszéléstől.”[41] az összejövetel után végül sikerül gropiusnak moholy-nagyot megnyernie, aki 1923 márciusában érkezik meg weimarba, és átveszi az előkészítő tanfolyam és fémműhely vezetését. moholy-nagy feladata ezenkívül a nyomtatott anyagok tervezése. a magatartása világos és célszerű. moholy-nagy az elvégzendő munkát – miként utána max bill is nagyon hasonlóan – konstruktív hozzájárulásnak, közreműködésnek tekinti az újonnan kialakítandó környezet létrehozásában.

achim borchardt-hume: „moholy instinctively embraced the leftist-orientated notion of art as a contributing force to social reform. his position at this point was close to that of other avant-garde artists such as van doesburg and el lissitzky who defined art, just as much as science and technology as a method for organizing life in general. however, moholy soon became frustrated with the rhetorical rivalries ... and criticised their self-centred debate ... this criticism coincided with his taking up position at the bauhaus, whose principal ambition was to further social progress by making good design affordable to a wider public.“[42] megj. at: theo van doesburg (a de stijl leideni/hollandiai kiadója) egy hosszabb németországi tartózkodása alatt (1920 decembere-1922

41
walter gropius, 1923.1.3-án adolf behnenek, in werkbundarchiv, erstes jahrbuch, berlin, szerk. janos frecot és diethard kerbs, 1972, 148. p.

42
achim borchardt-hume a moholy-nagy & josef albers-retrospektív kiállításhoz írott katalógusszövegében, tate, london, 2006, 74. p.

as van doesburg and el lissitzky who defined art, just as much as science and technology as a method for organizing life in general. however, moholy soon became frustrated with the rhetorical rivalries ... and criticised their self-centred debate ... this criticism coincided with his taking up position at the bauhaus, whose principal ambition was to further social progress by making good design affordable to a wider public.“[42] anm. at: theo van doesburg (der in leiden/holland die zeitschrift „de stijl“ herausgab) plädierte während eines längeren aufenthaltes in deutschland (dezember 1920 – winter 1922) für eine „nouvelle plastique“ (dieser begriff wurde ins deutsche als „neue gestaltung“ übertragen). in weimar gab er parallel und in opposition zum bauhaus einen kurs. [43]

ein unterschied zwischen moholy und bill besteht insofern, als moholy im gegensatz zu max bill nie architekt war. allerdings schuf moholy dereinst mehrere „glas-architektur-gemälde“. „... it is not known where moholy showed the numerous examples of his series of glass-architecture paintings,

42
achim borchardt-hume, in seinem katalogtext zur grossen moholy-nagy & josef albers-retrospektive, tate, london, 2006, s. 74.

43
„conférencenes de van doesburg tenues en allemagne“, und „influence de ‚de stijl‘ sur le bauhaus“, in: claudine humblet: „le bauhaus“, l’age d’homme, 1980, s. 185-192.

tele között) kiállt a „nouvelle plastique”, a neoplaszticizmus mellett (ezt a fogalmat németre „új alkotóművészetként” fordították). weimarban párhuzamosan és a bauhaus ellenében kurzust tartott.[43]

a moholy-nagy és max bill közötti különbség annyiban is fennáll, hogy moholy – ellentétben max billel – sohasem volt építész. igaz ugyan, hogy moholy-nagy egykor több „üvegarchitektúra” festményt is készített. „... it is not known where moholy showed the numerous examples of his series of glass-architecture paintings, that ... were based on mystical aspects of expressionist architecture”.... perhaps some were shown ... at his february, 1923, der sturm exhibition ...“[44]

weimarból, ahová időközben lászló és lucia költözött, moholy-nagy berlinbe utazik, ahol 1924 februárjában nyílik harmadik kiállítása a sturm galériában. ekkor állítja ki t.k. a Q IV című festményét, amelyre még vissza fogok térni. lucia moholy kifogástalanul beszélt németül; férjének ezzel szemben „a német nyelv használata jelentős nehézségeket okozott”[45], és ezért ő lesz az, aki férje németül megjelenő szövegeinek a lektorálásval foglalkozik, és aki a moholy-nagy lászló és walter gropius által közösen kiadott bauhaus-könyvek sorozatát szerkeszti.

43
„conférencenes de van doesburg tenues en allemagne“, és „influence de ‚de stijl‘ sur le bauhaus“, in claudine humblet: le bauhaus. l’age d’homme, 1980, 185-192. p

44
lloyd c. engelbrecht, in moholy-nagy: mentor to modernism. uo., 189. p.

45
idézem lucia moholyt, in marginalien zu moholy-nagy. uo., 11. p.

that ... were based on mystical aspects of expressionist architecture. perhaps some were shown ... at his february, 1923, der sturm exhibition ...“ [44]

von weimar aus, wo lászló und lucia mittlerweile leben, kann lászló moholy-nagy nach berlin reisen, wo im februar 1924 seine 3. ausstellung in der galerie „der sturm“ eröffnet wird. dort stellt er u.a. das gemälde „Q IV“ (1923) aus, auf das ich noch zurückkommen werde. lucia moholy sprach fehlerfrei deutsch; ihrem mann hingegen „bereitete der gebrauch der deutschen sprache erhebliche schwierigkeiten“[45], und deshalb wird sie es sein, die sich um das lektorat der auf deutsch erscheinenden texte ihres mannes kümmert, und die serie der von lászló moholy-nagy zusammen mit walter gropius herausgegebenen bauhausbücher redigiert.

für „internationale architektur”, den ersten band der bauhausbücher[46], hatte der ungarische bauhaus-weimar-student (ferenc) farkas molnár[47] 1924 das buchcover entworfen. und zusammen mit diesem landsmann farkas molnár erarbeitete moholy-nagy im jahr 1924 (laut hinweis der moholy-nagy-foundation) auch bühnenbilder.

44
lloyd c. engelbrecht, in: „moholy-nagy: mentor to modernism“, ebenda, s. 189.

45
zitiert nach lucia moholy, in: „marginalien zu moholy-nagy“, ebenda, s. 11.

46
herausgegeben von walter gropius, „schriftleitung walter gropius, l. moholy-nagy“, verlag albert langen, 1925

47
*21.6.1897 pécs +12.1.1945 budapest

az internationale architektur, a bauhaus-könyvek első kötetének borítóját[46], a weimari magyar bauhaus-növendék molnár farkas (ferenc)[47] tervezte. és moholy-nagy az 1924-es évben ezzel a honfitársával, molnár farkassal együtt (a moholy-nagy foundation közlése szerint) díszleteket tervezett.

2016. májusi budapesti tartózkodásunk alatt benedek és wolsky segítségével szokatlan módon sikerült bejutnunk a bauhäusler molnár farkas tervezte, pasaréti út 7. sz. alatti magánházba. benyomásom szerint az 1936-ban épült ház mostanra – bár műemlékvédelem alatt áll – felújításra szoruló állapotba került. a bejárati előcsarnokban található egy relief, amely molnár farkas 1923-as vázlata alapján készült. [48]

46
kiadó: walter gropius, „szerkesztőség: walter gropius, l. moholy-nagy“, verlag albert langen, 1925

47
*1897.6.21., pécs +1945.1.12., budapest

48
lásd:
rosch gábor, in bajkay éva: molnár farkas 1897-1945, pannónia könyvek, pécs, 2010, 177. p.
magyarok a bauhausban, pécs, janus pannonius múzeum, 2010, 347. p., 416. ill.

während unseres aufenthaltes im mai 2016 in budapest gelang es benedek und wolsky, uns auf unkonventionelle weise in ein vom „bauhäusler" farkas molnár konzipiertes privathaus in der pasaréti strasse 7 hineinzubringen. das 1936 erbaute haus steht zwar unter denkmalschutz, macht indes einen eher renovierungsbedürftigen eindruck. in dessen eingangsbereich befindet sich ein relief, das nach einer skizze von farkas molnár aus dem jahr 1923 realisiert wurde.[48]

lucia moholy fotografierte mit geschärftem blick lászlós werke, sowie insgesamt fünf jahre lang die sukzessiven entwicklungsstufen am bauhaus – anfangs in weimar und dann ab 1925, nach dem umzug, in dessau. der damalige stand der produktionsmittel erforderte von lucia viel technisches geschick. anm.: „zwei fotografische arbeitsbereiche waren es, die lucia moholy am bauhaus zunächst beschäftigten: die reproduktion und die sachfotografie. fotografische reproduktionen brauchten in den zwanziger jahren alle künstler, sie waren basis ihrer publizität. so banal diese tatsache ist, so problematisch war die realisation: die umsetzung farbiger vorlagen in grauwerte war von der sensibilisierung des films, der

48
siehe:
gábor rosch, in: „éva bajkay: molnár farkas 1897-1945", pannónia könyvek, pécs, 2010, s. 177.
„die ungarn am bauhaus", pécs, janus pannonius múzeum, 2010, s. 347, ill. 416.

relief im eingangsbereich eines von farkas molnár konzipierten, in der pasaréti strasse 7 in budapest 1936 erbauten hauses.
relief (molnár farkas 1923-as vázlata alapján készült) a molnár farkas által tervezett, 1936-ban épült, budapest, pasaréti út 7. sz. alatt található ház bejárati előcsarnokában.
foto: olga majumder

lucia moholy éles szemmel fényképezte László munkáit, és összesen öt éven át a bauhaus alakulásának egymást követő fokozatait – kezdetben weimarban, majd 1925-től, a költözést követően, dessauban.

megj.: „lucia moholy-nagyot a bauhausban eleinte a fotográfiának főként két területe foglalkoztatta: a reprodukciós fényképezés (reprózás) és a tárgyfotózás. a fényképreprodukciókra a húszas években minden művésznek szüksége volt, ez volt a nyilvánosságbeli megjelenésük alapja. és bármennyire banális is ez a tény, annyira problematikus volt akkoriban ennek kivitelezése: a színes eredetik átalakítása szürkeértékekké a film fényérzékenyítésétől, a világítótest színhőmérsékletétől, az előhívott negatív denzitometriás tulajdonságaitól és az előhívás anyagaitól függött. nem is beszélve a majdani autotípia (hálósmaratás) raszter-nyomássá való átalakításáról.[49]

a moholy-nagy házaspár bauhausbeli baráti kapcsolatait is lucia kameráján keresztül követhetjük. lucia sem weimarban, a vidéki városban, sem utána dessauban nem érezte különösebben jól magát, mert jobban szeretett volna berlinben, a világvárosban maradni. megj. at: sajnálatos, hogy bár a bauhaus progresszív oktatási intézménynek számított, lucia moholyt nem szerződtette le mesternek, és így a textilműhely vezetőjeként gunta stölzl maradt az egyetlen női mester a bauhausban.

49
rolf sachsse: lucia moholy. edition marzona, 1985, 15. p.

farbtemperatur des beleuchtungskörpers, von der densitometrischen beschaffenheit des entwickelten negativs und den materialien des positivprozesses abhängig. ganz zu schweigen von der späteren umsetzung im autotypie-raster-druck.“ [49]

auch die freundschaftlichen beziehungen, die das ehepaar moholy-nagy am bauhaus pflegte, nahmen ihren weg durch lucias kamera. dennoch fühlte sie sich weder in der provinzstadt weimar noch danach in dessau besonders wohl. denn lucia hätte es vorgezogen, in der metropole berlin zu bleiben. anm. at: bedauerlicherweise verpflichtete das bauhaus, obwohl gerade diese ausbildungsstätte eigentlich als progressiv galt, lucia moholy nicht als meisterin. somit sollte gunta stölzl als leiterin der textilabteilung die einzige meisterin am bauhaus bleiben.

„moholy-nagy treasured and extolled light“[50]

nachdem lászló moholy-nagy sehr viele texte geschrieben hatte, bezeichnet matthew s. witkovsky dessen fotografische arbeiten als „light-writing”, was ich hier als „mit licht geschriebene fotografien“ übersetzen möchte.[51] anm. at: nachdem ich an matthew

49
rolf sachsse: „lucia moholy“, edition marzona, 1985, s. 15.

50
matthew s. witkovsky, chicago institute of art, 2016

51
matthew s. witkovsky: „elemental marks», in: „future moholy-nagy present», edited by matthew s. witkovsky, carol s. eliel and karole p.b. vail, the art institute of chicago, los angeles museum of art, solomon r. guggenheim museum, yale university press, new haven and london, 2016, s. 22.

„moholy-nagy treasured and extolled light“[50]

mivel moholy-nagy igen sok szöveget írt, matthew s. witkovsky a fényképészeti munkáit „light-writing”-nak nevezi, amit én itt “fénnyel írt fényképeknek” szeretnék fordítani.[51] megj. at: miután megírtam matthew s. witkowskynak, mennyire elképesztően megvilágító erejű volt számomra a „light writing” megfogalmazás moholy-nagy fényképei kapcsán, a következő választ kaptam tőle: „.. pedig nem mondhatom, hogy a ‚light-writing‘ megfogalmazást én találtam volna fel, ez csak fordítás a görögből: ‚photo + graphein‘. lábán rudolf tánctanár [megj. at: aki t.k. sophie taeubert is tanította, aki asconában a monte veritàn táncolt lábán csoportjában] számára ez volt a táncírás, úgy gondolom tehát, hogy mondhatnánk azt „fényírás” (a fénykép helyett). fénnyel írni – maga moholy-nagy is így nevezte volna”.[52]

felteszem tehát magamnak a kérdést benedek barna művészi törekvéseire vonatkozóan, hogy munkájának kiinduló feltevésére érvényes-e a mondat, hogy „treasured and extolled light“ [kincsként becsülte és dicsőítette a fényt] – és hogy ezen túlmenően mit akar elérni saját művészi kutatásaival. mert számomra festményein a

50
matthew s. witkovsky, chicago institute of art, 2016

51
matthew s. witkovsky: elemental marks, in future moholy-nagy present. edited by matthew s. witkovsky, carol s. eliel and karole p.b. vail, the art institute of chicago, los angeles museum of art, solomon r. guggenheim museum, yale university press, new haven and london, 2016, 22. p.

52
matthew s. witkovsky, 2016.6.8-án kelt, at-nak írt e-mailje.

witkowsky schrieb, wie verblüffend einleuchtend mir die formulierung „light writing» zu moholy-nagys fotografien erscheint, antwortete er darauf: „... ich kann aber nicht sagen, dass ich die formulierung ‚light-writing' erfunden hätte; das ist bloss die übersetzung aus dem griechischen ‚photo + graphein'. für den tanzlehrer rudolf von laban [anm. at: der u.a. sophie taeuber unterrichtete, die auf dem monte verità in ascona in labans gruppe tanzte] hiess es schrifttanz, ich glaube also, man könnte sagen ‚lichtschrift' (statt lichtbild). schreiben mit licht – so hätte moholy selber es genannt ...".[52]

nun frage ich mich in bezug auf barna benedeks künstlerisches anliegen, ob für seinen arbeitsansatz der satz „he treasured and extolled light" ebenso zutreffe - und was er darüber hinaus in seiner eigenen künstlerischen recherche zu erreichen sucht. denn für mich stehen die hellen stellen in seinen gemälden durchaus für „licht", das von ihm allerdings mit farbe und durch kontrastwirkungen erzeugt wird. und ich gehe davon aus, dass dies für ihn keinerlei mystisches anliegen ist. steht die helligkeit für das, wonach barna sucht? für sein bestreben nach zuversicht? oder geht es ihm einzig um das hantieren mit optischen phänomenen (wie z.b. in der „op-art" eines jesus rafael soto), was ich allerdings eher nicht annehme?

auf die frage, was für ihn der faktor „licht" in seinem werk bedeutet, antwortet barna benedek wie folgt: „ich habe mich mit den eigenschaften von licht und dunkelheit, von

52
matthew s. witkovsky, per e-mail vom 18.6.2016 an at.

világos részek – amelyeket ő természetesen színnel és kontraszthatásokkal teremt meg – feltétlenül a „fényt" jelentik, és feltételezem, hogy számára ez nem valamiféle misztikus ügy. a felületi fény azt jelenti, amit barna keres? a bizalom iránti törekvését? vagy kizárólag csak optikai jelenségekkel való foglalatoskodásról van szó (mint pl. jesus rafael soto „op-art" munkáiban), amit inkább nem feltételezek? a kérdésre, hogy számára a „fény" mint tényező mit jelent az alkotásaiban, benedek barna a következőket válaszolja: „a fény és a sötétség tulajdonságaival foglalkoztam, és arra a felismerésre jutottam, hogy számomra a közel és a távol, a tér és a síkfelület, a tömegszerűség és a felszín, a szobor és a festmény közötti interferencia és interakció a legfontosabb. azaz a 'fény' számomra csak egy tényező a többi mellett, amely a létrejövő interakcióban úgyszólván 'közvetítő' szerepet vállal.

ha művészi munkám során határhelyzetbe ütközöm, akkor a számomra izgalmas kérdés úgy szól: mi változtatható meg (egyáltalán még), meddig tudnám eltolni ezt a határt. ez izgat, ez a munkáim súlypontja.

véleményem szerint minden képzőművészeti ágnak erősnek kell lennie 'optikailag', mert ha nem az, akkor nem is lépi át a vizuális ingerküszöbünket, hanem elmerül a hétköznapok képáradatában; ez tehát azt jelenti számomra, hogy bár a munkáimat nem az 'op-art' stílusirányzathoz tartozóként kellene besorolni, mégis feltétlenül 'optikainak' kell lenniük – ez axióma számomra. az optikai/vizuális csábítás jelensége abszolút szükséges feltétel/előfeltétel,

helligkeit und dunklem, beschäftigt und bin zu der erkenntnis gekommen, dass für mich die interferenz und die interaktion zwischen nah und fern, zwischen raum und oberfläche, zwischen masse und belag, zwischen skulptur und gemälde, das allerwesentlichste sind. das heisst, ‚licht' ist für mich nur ein faktor neben anderen, es übernimmt sozusagen für die zu erzielende interaktion eine ‚vermittlerrolle'.

wenn ich in meiner künstlerischen arbeit an eine grenzsituation stosse, dann stellt sich die für mich spannende frage: was sich daran (überhaupt noch) verändern lässt, um wie weit ich diese grenze verschieben könnte. das ist für mich das spannende, der schwerpunkt meiner arbeit.

und ich bin der meinung, dass jede art von kunst ‚optisch' stark sein muss. denn, wenn sie das nicht ist, dann kommt sie nicht über unsere visuelle reizschwelle, sondern geht in der überflut der alltäglichen bildermenge unter. also, das bedeutet für mich: ohne dass meine kunst zur stilrichtung der ‚op-art' gezählt werden sollte, muss sie unbedingt ‚optisch' sein, das ist axiomatisch für mich. das optische/visuelle anreizphänomen ist eine absolut notwendige bedingung/voraussetzung, ohne das der geistige anteil eines werkes nicht transportiert werden kann."[53] die im jahr 2007 erarbeiteten gemälde des barna benedek, die wir in budapest im mai 2016 zu sehen bekamen, lassen einen auf lange sicht „frei atmen".

53
barna benedek, budapest, per e-mail vom 17.6.2016 an at.

amely nélkül a mű szellemi része sem közvetíthető."[53] benedek barna 2007-ben készített festményei – amelyeket 2016 májusában láthattunk budapesten – hosszú távon is felszabadító hatásúak.

angela thomas vor einem werk (2007) von barna benedek, budapest, mai 2016
angela thomas benedek barna egyik alkotása (2007) előtt, budapest, 2016 május.
foto: olga majumder

barna benedek vor einem seiner werke (aus dem jahr 2007),
benedek barna egyik 2007-es munkája előtt
foto: wolsky andrás

53
benedek barna, budapest, 2016.6.17-én kelt e-mailje at-nak.

„unpredictable“/unvorhersehbare, ihn und uns überraschende werkresultate des andrás wolsky

aus andrás wolskys werken tritt einem ein grundvertrauen entgegen, darin, dass der zufall ihm für neue gestaltungsmöglichkeiten raum eröffnet, die er künstlerisch in anspruch nimmt. und fast jedes seiner werke hat die qualität, in einem museum präsentiert zu werden.

selber erklärt andrás wolsky zu seiner vorgehensweise (aus dem ungarischen übersetzt ins deutsche): „... es gibt chaos in meinen werken. das ist aber ein chaos, hinter dem die ordnung steht, ein geregeltes chaos – das vom sinn auf seinen weg gestellt wird, mit einem ausgerechneten [anm. at: kalkulierten] system. ein teil dieses systems ist unberechenbar, also zufällig. es ist eine spannende frage für mich, inwiefern ordnung besteht, ob im chaos ein system ist, und was die beziehung zwischen ordnung und unordnung ausmacht. es bleibt spannend für mich, wie mein system und der zufall das gemälde ins leben rufen, seine

andrás wolsky in seinem atalier, budpest, 2016.
wolsky andrás műtermében, budapest, 2016.
foto: vikman andrás

a kiszámíthatatlan/az előre nem megjósolható művek: a wolsky andrást és minket is meglepő eredmények

wolsky andrás műveiből az az alapvető bizalom árad, hogy a véletlen új konstrukciós lehetőségekre nyit teret, amelyeket wolsky aztán művészileg kihasznál. csaknem mindegyik alkotásának minősége lehetővé teszi, hogy múzeumban kerüljön bemutatásra.

wolsky andrás maga így magyarázza el eljárásmódját: „... van káosz az alkotásaimban. olyan káosz van bennük, ami mögött ott a rend. rendezett káoszról van szó, olyan káoszról, amit az értelem indít útjára egy kiszámított rendszerrel, s amely rendszernek része a kiszámíthatatlan, vagyis a véletlen. számomra nagyon izgalmas kérdés, hogy meddig rend a rend, a káoszban van-e rendszer, mi a viszony a rend és a rendetlenség között. nagyon izgalmas számomra, ahogyan a szabályrendszerem és a véletlen felépíti a képet és létrehozza a különös struktúráit, a színek és mértékek viszonyait. ez egy megunhatatlan játék."[54]

megj.: at: mivel fordított megnyilvánulásokról van szó, ehelyütt a bizonság kedvéért szeretnék a tényállás megvilágítása érdekében wolsky andrástól még néhány mondatot idézni: „...munkáimat egy általam előre kitalált szabályrendszer, a generált véletlen, s az idő hozza létre. a szabályrendszerem, mely szűk keretet szab a véletlen végtelen lehetőségeinek,

54
wolsky andrás, budapest, 2012.12.23-i e-mailjében at-nak.

merkwürdigen strukturen, die beziehungen zwischen farben und mass(en). das ist ein nie langweilig werdendes spiel.“[54] anm. at: da wir es mit übersetzten äusserungen zu tun haben, möchte ich an dieser stelle sicherheitshalber ein (ergänzend zur erhellung des sachverhaltes) übertragenes statement andrás wolskys anfügen: „... my works are created by a previously established system of rules, generated chance and time. my system of rules, which limits the infinite possibilities of chance to a narrow framework, renders the artwork visible in time in layered fashion. thus these works cannot really be regarded as my own exclusive creations; they are more the result of a curious team effort in cooperation with phenomena that are independant of me – in other words, the collision of a geometric order and system with the unpredictable.“[55]

der junge schweizer bauhausstudent max bill zu besuch beim ehepaar moholy-nagy im dessauer meisterhaus

max bill immatrikulierte sich im april 1927 am bauhaus in dessau. bauhausmeister kandinsky war um die 60 jahre alt, für bill war das damals schon „ein alter mann“, aber dennoch waren all seine bauhausmeister - albers, moholy-nagy, klee, kandinsky und schlemmer - für ihn, wie er sagte: „leute zum anfassen“. nach der bei josef albers absolvierten grundlehre wurde der junge schweizer der von lászló moholy-nagy geleiteten bauhaus-metallklasse zugeteilt. rückblickend erzählt max bill: „... in

54
andrás wolsky, budapest, per e-mail vom 23.12.2012 an at.

55
andrás wolsky, december 2012, in: broschüre „wolsky andrás“, exemplar in: hbz

az időben rétegződve teszik láthatóvá magát az alkotást. ezek az alkotásaim tehát tulajdonképpen nem is tekinthetők kizárólag a saját produktumomnak, hanem egyfajta kíváncsi összmunka a tőlem független jelenségek segítségével, azaz a geometrikus rend és rendszer ütköztetése a kiszámíthatatlannal.[55]

max bill, a fiatal svájci bauhaus-növendék látogatóban a moholy-nagy házaspárnál a dessaui mesterek házában

max bill 1927 áprilisában iratkozott be dessauban a bauhausba. kandinszkij, a bauhaus művésztanára, aki akkor már hatvan felé járt, bill számára „öreg ember”, de mégis minden bauhaus-mestere - albers, moholy-nagy, klee, kandinszkij és schlemmer – közvetlen és nyitott volt – bill megfogalmazásában – ”megérinthető ember”. a josef albersnél elvégzett előkészítő után a fiatal svájcit a moholy-nagy által vezetett fémmegmunkáló műhelybe osztották be. visszatekintve így mesél erről max bill: „... dessauban (mert már majdnem befejeztem [megj. at: az arany- és ezüstműves-] szakképzést), rögtön olyan kurzusokra járhattam, amelyekhez előbb néhány szemesztert el kellett volna végezni: statikára[56], épületszerkezettani dolgokra, stb., és ezeket tulajdonképpen már a második félévben tanultam. ... aztán moholynál a fémmegmunkáló műhelyben dolgoztam, mert mindenkinek dolgoznia kellett

55
wolsky andrás: 2012. december, portfólió, a hbz példánya

56
megj. at: amelyet mart stam holland építész tanított

dessau (weil ich eine fast abgeschlossene gold- und silberschmied lehre hatte) durfte ich sofort an kursen teilnehmen, für die ich zuerst ein paar semester hätte hinter mich bringen sollen: statik[56], baukonstruktionsdinge usw. und das habe ich dann eigentlich schon im zweiten halben jahr gemacht. ... und ich habe dann bei moholy in der metallwerkstätte gearbeitet, weil jeder irgendwo noch etwas tun musste [anm. at: gemeint ist: nicht nur vorlesungen anhören, sondern auch noch eine praktische arbeit verrichten musste].“[57] doch max bill „kniff“ schon bald, hatte einen „koller“ und wollte „das nicht länger machen“[58]. daraufhin „zitiert“ ihn moholy-nagy zu sich.

max bill: „lászló moholy-nagy hat mich 1927 in sein atelier eingeladen. er wollte wissen, weshalb ich in der von ihm geleiteten bauhausmetallwerkstätte nicht mehr erscheine.“[59] in moholys atelier beharrt bill darauf, dass er eine solche für ihn „furchtbare“ arbeit in der metall-werkstatt nicht mehr machen wolle. und er würde „lieber malen“. max bill: „ich zeigte mitgebrachte bilder, und er zeigte mir seine.

56
anm. at: unterrichtet vom holländischen architekten mart stam

57
max bill, in: „zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt“, zdf, 22.12.1983, transskript in: hbz

58
max bill, in: „zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt“, zdf, 22.12.1983, transskript in: hbz

59
(max bill in: „du“, europäische kunstzeitschrift, juni 1976, s. 39.) anm. at: meisterhaus, atelier moholy-nagy und wohnung moholy-nagy, foto: lucia moholy. siehe in: rolf sachsse: „lucia moholy“, ebenda, ill. s. 101-107.

valahol [megj. at: azaz nemcsak előadásokat hallgatni, hanem gyakorlati munkát is kellett végezni].”[57] de max bill hamarosan „kiakadt”, „dührohamot” kapott, és „nem akarta tovább folytatni”.[58] erre moholy-nagy maga elé „citálja” billt.

max bill: „moholy-nagy lászló 1927-ben meghívott a műtermébe. tudni akarta, miért nem járok már az általa vezetett fémmegmunkáló műhelybe.“[59] moholy műtermében bill továbbra is kitart amellett, hogy nem akarja folytatni a „borzalmas” munkát a fémműhelyben, hanem „inkább festene”. max bill: „megmutattam neki néhány magammal vitt képemet, és ő is mutatott az övéiből. megjegyzéseit és tanácsait kritériumokként a mai napig szem előtt tartom. egy különösen tipikus képe rávilágít a holland neoplaszticizmus és az orosz konstruktivizmus közötti pozíciójára: a <Q IV>, 1923, olaj, vászon, 96 × 78 cm.“[60] megj. at: feltételezhető, hogy max bill a „konstruktivizmus“ megnevezésbe a szintén „keleti” művészek által megteremtett „szuprematizmust“, csakúgy, mint el liszickij „proun“ munkáit is beleértette.

57
max bill in zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt., zdf, 1983.12.22., az interjú leirata in hbz.

58
bill in zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt., zdf, 1983.12.22., az interjú leirata in hbz.

59
(max bill: in du, europäische kunstzeitschrift, 1976. június, 39. p.) megj. at: mesterek háza, moholy–nagy műterme és lakása, fotó: lucia moholy, lásd in rolf sachsse: lucia moholy, uo., ill. 101-107. 9.

60
max bill in du, uo., 39. p.

seine bemerkungen und hinweise sind mir bis heute als kriterien gegenwärtig geblieben. ein besonders typisches bild zeigt seine stellung zwischen dem niederländischen neoplastizismus und dem russischen konstruktivismus: ‹Q IV›. 1923. öl auf leinwand, 96 × 78 cm.“[60] anm. at: es ist anzunehmen, dass max bill mit der bezeichnung „konstruktivismus“ wahrscheinlich die ebenfalls von „östlichen“ künstlern & künstlerinnen erschaffenen „suprematistischen“, wie auch die mit „proun“ bezeichneten werke eines el lissitzky mitgemeint hat. die von max bill getroffene, interpretierende positionierung der von moholy-nagy geschaffenen kunstwerke als kulturgeografisch „zwischen“ den stilrichtungen „de stijl“ westlicher künstler und dem „konstruktivismus“ aus dem osten stammender kunstschaffenden halte ich für zutreffend. moholy-nagy war somit für max bill eine einzelkämpferische künstlerpersönlichkeit, die einen eigenen stil entwickelte, wie es in der nachfolgenden generation dann auch max bill selber gelingen sollte.

anm. at: „Q IV“ (1923) ist auf einem foto der installation der werke moholy-nagys in der galerie „der sturm“ (berlin, im februar 1924) auszumachen; und das ist reproduziert im katalog der aktuellen wanderausstellung „future moholy-nagy present“ [61]. das gemälde gelangte in die sammlung von max bill – und wurde von ihm oft ausgeliehen. es ging aus seinem nachlass an mich, at. und ich werde „Q IV“ nächstens wieder ausleihen an die ausstellung „kunst-revolutionen, der durchbruch der gegenstandslosen kunst in russland und seine folgen“, zentrum paul klee, bern (7.4.–9.7.2017).

60
max bill in: „du“, ebenda, s. 39.

61
edited by matthew s. witkovsky, carol s. eliel, and karole p.b. vail, the art institute of chicago, los angeles county museum of art, solomon r. guggenheim museum, yale university press, new haven and london 2016, s. 62, fig. 1

úgy gondolom, helytálló max bill moholy-nagy műveire vonatkozó értelmező helyzetmeghatározása, mely szerint moholy-nagy művészete kultúrafölrajzilag a nyugati művészek létrehozta „de stijl” stílusirányzata és a keletről származó művészek „konstruktivizmusa” között helyezkedik el. moholy-nagy tehát max bill számára olyan magányosan küzdő művészszemélyiség volt, aki saját stílust alakított ki – ahogy ez aztán a következő nemzedékben majd neki is sikerül.

megj.: at: a Q IV (1923) moholy-nagy sturm galériabeli (berlin, 1924. február) kiállításáról készült fényképen is kivehető; és ez a fénykép szerepel a jelenleg is zajló „future moholy-nagy present“ című vándorkiállításon.[61] a festmény max bill tulajdonába került – és ő gyakran adta kölcsön kiállításokra. a hagyatékából rám szállt, és én a Q IV-et legközelebb a művészeti forradalmak, a tárgynélküli művészet áttörése oroszországban és a következményei című, a berni zentrum paul klee-ben tartandó kiállításra (2017.4.7.–2017.7.9.)fogom kölcsönadni.

bill használható tanácsokat kapott moholy-nagytól az „érthetőségért, világosságért, tisztaságért” folytatott keresésében. moholy-nagy például így bátorította a fiatal bauhaus-növendéket: „... igen, persze hogy megértem, hogy fest. én is szívesen festek, de az, amit itt festett, azt én voltaképp nem így csinálnám. azt mondanám, ha ilyesmit csinál, akkor más módon kell azt tennie, más módszerrel.”[62] később így foglalja össze bill: „... éspedig valóban igaza volt. rajzokat festettem – bizonyos tekintetben felnagyítva – úgy, mintha rajzok lennének. moholy-nagy aztán mutatott nekem ott egy picasso-képet, és azt mondta: ’itt a picasso pontosan

61
edited by matthew s. witkovsky, carol s. eliel, and karole p.b. vail, the art institute of chicago, los angeles county museum of art, solomon r. guggenheim museum, yale university press, new haven and london 2016, 62. p., 1. ábr.

62
így hagyta ránk a történetet max bill, in zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt. zdf, 1983.12.22., átirat in hbz.

von moholy-nagy erhielt bill auf seiner suche nach „klarheit“ brauchbare hinweise. so ermunterte moholy-nagy seinen jungen bauhausstudenten: „... ja ich begreif schon, dass sie malen. ich male auch gern. aber das, wie sie das jetzt da hier gemalt haben, würde ich eigentlich nicht so machen. ich würde sagen, wenn sie so etwas machen, müssen sie es auf eine andere weise, auf eine andere methode machen.“[62] später resümiert bill: „... und zwar hat er wirklich recht gehabt. ich habe - gewissermassen vergrössert gemalt so wie zeichnungen, und er hat dann mir dort ein bild von picasso gezeigt und hat gesagt: „da hat der picasso genau für diesen massstab den richtigen pinselstrich gemacht, und er hat nicht eine zeichnung vergrössert, und hat die gewissermassen imitiert‘. ich war damals etwa 19 oder 18, als er das gesagt hat, und das hat mir einen ziemlichen eindruck gemacht. und auch spuren hinterlassen. ich habe also sofort gewusst, aha, es gibt dinge, die kann man nicht ...“ (lacht).[63] dem jungen bill ging am bauhaus in mehrfacher hinsicht „ein licht“ auf. bauhausmeister joost schmidt (genannt „schmidtchen“) benützte für den auftrag „berlin im licht“ (1928) in zusammenarbeit mit seinen bauhaus-studenten in der plastischen werkstatt zum thema „licht“ die fotografie „als entwurfsmittel“. da der umgang der menschen am bauhaus eher der lebensgemeinschaft in einer kulturellen grossfamilie entsprach, dürften max bill die bemühungen um die auftragsgestaltung nicht entgangen sein. anm. at: und wenige jahre nach seiner

62
so überliefert von max bill, in: „zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt“, zdf, 22.12.1983, transskript in: hbz

63
max bill, in: „zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt“, zdf 22.12.1983,
transskript in: hbz

angela thomas und hattula moholy-nagy (tochter aus lászló moholy-nagys 2. ehe), neben dem gemälde „Q IV“ (1923)
am 6. mai 2014
im haus bill
angela thomas és hattula moholy-nagy (moholy-nagy második házasságából származó lánya) a Q IV (1923) c. festmény mellett
2014. május 6-án a haus billben.
foto: erich schmid

ehhez a méretarányhoz megfelelő ecsetvonásokkal festett, és nem egy rajzot nagyított fel, mintegy azt imitálva’ – akkoriban, amikor ezt mondta nekem, 18 vagy 19 éves voltam, és igencsak nagy hatással volt rám, nyomot is hagyott bennem. tehát rögtön tudtam, aha, szóval vannak dolgok, amiket nem lehet ...” (nevet).[63] a fiatal bill fejében a bauhausban több tekintetben is „fény” kezdett derengeni. joost schmidt (becenevén „schmidtchen”) mester a „berlin fényben” (1928) című megbízásához bauhaus-növendékeivel együttműködve a szobrász-műhelyben a fényképet mint „tervezőeszközt” használta a fény témájához. mivel a bauhausban az egymás közötti érintkezés egy kulturális nagycsalád életközösségére hasonlított, max bill figyelmét minden bizonnyal nem kerülték el a megbízáshoz kidolgozott tervek. megj. at: és max bill 1932-ben, néhány évvel a bauhausból svájcba való visszatérése után készíti az 1. zürichi fényhét

63
max bill, in zeugen des jahrhunderts: max bill und doris schmidt., zdf, 1983.12.22, transskript in hbz.

rückkehr vom bauhaus in die schweiz wird max bill 1932 einen plakatentwurf zum thema „licht“ für die „1. zürcher lichtwoche“ liefern, in den er eine fotocollage integrierte.[64] bald besuchte max bill die „freien“/fakultativen malkurse von klee und kandinsky, vergnügte sich in der bauhauskapelle als banjospieler, und trat schliesslich auf der von oskar schlemmer geleiteten bauhausbühne auf - wo (u.a.) auch andor weininger[65] aktiv war. die moholys, wie auch walter gropius, verliessen 1928 das bauhaus. anm. at: erst nach lucias abschied von dessau wurde am bauhaus eine fotoabteilung eröffnet – und walter peterhans als deren meister berufen. derselbe fotograf wird später, in den 1950er-jahren, von max bill, dem 1. rektor der „hochschule für gestaltung“ in ulm, als dozent für fotografie verpflichtet.

die moholys ziehen nach berlin – und ihre privaten wege trennen sich 1929. lucias neuer lebensgefährte ist theodor neubauer, ein kpd-politiker, der sich im thüringer landtag für das bauhaus eingesetzt hatte.[66] sie übernimmt die leitung der fotoklasse an der „itten-schule“ in berlin; und lászló gestaltet bühnenbilder für die „kroll-oper“ und die progressive piscator-bühne, die wiederum lucia fotografiert. lászló verliebt sich in sibyl pietzsch[67], die er 1932 heiraten wird.

64
originalentwurf in: hbz

65
*1899 karancs [heute: karanac, kroatien] +1986 new york

66
siehe: theodor neubauer im gespräch mit clara zetkin, von lucia 1929 fotografiert, in: rolf sachsse: „lucia moholy“, ebenda, s. 156.

67
*29.10.1903 dresden +8.1.1971 new york

fény témájú plakáttervét, amelybe fotókollázst dolgozott bele.[64] max bill hamarosan klee és kandinszkij „szabad” (fakultatív) festőkurzusaira kezdett járni, és szórakozásból a bauhaus zenekarában bendzsón játszott, és végül az oskar schlemmer által vezetett bauahaus színpadon is fellépett - ahol (t.k) weininger andor[65] is aktív szerepet vállalt. moholyék, ahogy walter gropius is, 1928-ban távoznak a bauhausból. megj. at: a bauhaus csak lucia dessauból való távozása után indított fotóosztályt – és walter peterhans fényképészt hívták meg mesternek. ugyanőt később, az 1950-es években max bill az ulmi formatervezési főiskola első rektoraként szerződtette a fényképészeti tanszékre oktatónak.

1929-ben moholyék berlinbe költöznek – és magánéleti útjaik is különválnak. lucia új élettársa theodor neubauer, kpd (német kommunista párti)-politikus, aki a thüringiai tartományi parlamentben kiállt a bauhaus mellett.[66] lucia elvállalja a fotóosztály vezetését a berlini „itten-iskolában“, lászló pedig díszleteket tervez a kroll-opera és a progresszív piscator-színház számára, amelyeket megintcsak lucia fényképez. moholy-nagy beleszeret sybil pietzsch-be[67], akivel 1932-ben házasodnak össze.

64
az eredeti terv in hbz

65
*1899, karancs [ma: karanač, horvátország] +1986, new york

66
lásd: theodor neubauer beszélget clara zetkinnel, amit lucia 1929-ben lefényképezett, in rolf sachsse: lucia moholy. uo. 156. p.

67
*1903.10.29., drezda +1971.1.8., new york

die meisten der begabten, emanzipierten bauhausstudentinnen, mit denen gerne geflirtet wurde, arbeiteten in der textilabteilung – so auch otti berger.[68] zudem lernte bill während seiner studienzeit am bauhaus u.a. die aus ungarn stammenden „bauhäusler“ marcel lajos breuer[69] und ernst (ernö) kállai[70] kennen.[71]

68
otilija ester berger *4.10.1898 vörösmart [heute: zmajevac, kroatien] umgebracht 27.4.1944 im KZ auschwitz

69
*21.5.1902 pecs +1.7.1981 new york

70
*9.11.1890 szakálháza [heute: rumänien] +28.11.1954 budapest

71
anm. at: was die beziehung von max bill zu marcel breuer betrifft, möchte ich auf die entsprechenden seiten in meinem buch „mit subversivem glanz“ (2008) verweisen. und empfehlend hinweisen auf die vorbildlich recherchierte, reichhaltig dokumentierte publikation „die ungarn am bauhaus“, die speziell gewürdigt wurden mit einer von éva bajkay konzipierten ausstellung 2010 in pécs/ungarn, in kooperation mit dem bauhaus-archiv berlin.

a legtöbb tehetséges, emancipált bauhaus-diáklány, akikkel szívesen flörtöltek, a szövőműhelyben dolgozott – így otti berger[68] is. max bill a bauhasuban töltött tanulmányok alatt ezen kívül megismerkedett más magyarországról származó bauhäuslerekkel is, breuer marcel lajossal[69] és kállai (ernst) ernővel[70].[71]

68
otilija ester berger *1989.10.4., vörösmart [ma: zmajevac, horvátország] megölték 1944.4.17-én az auschwitzi koncentrációs táborban

69
*1902.5.21., pécs +1981.7.1., new york

70
*1890.11.9.,szakálháza [ma: románia] +1954.11.28., budapest

71
megj. at: ami max bill és breuer marcel kapcsolatát illeti, szeretném felhívni a figyelmet mit subversivem glanz (2008) c. könyvem vonatkozó oldalaira, és ajánlom a példaszerüen feltárt, gazdagon dokumentált kiadványt, a magyarok a bauhausban című katalógust. a bauhaus-zal kapcsolatban álló magyaroknak a bajkay éva által létrehozott és a berlini bauhaus-archivval együttmüködésben rendezett 2010-es pécsi kiállítás állított méltó emléket.

mitteilungen zu ernst (ernő) kállai, lászló moholy-nagy und max bill

hier möchte ich fortfahren mit mitteilungen zu ernst (ernö) kállai. dieser, der einen serbisch-deutschen „background“ hatte, schrieb schon 1920 auf deutsch bewundernd über moholy-nagys „geisteswelt“: da habe man es mit „einer objektiven, kristallharten welt- und lebensbejahung höchster intelligenz und willenskraft“ zu tun.[72] und für kállais buch „neue malerei in ungarn“ (leipzig 1925) hatte lászló moholy-nagy den umschlag entworfen. ein exemplar dieses buchumschlags hat max bill zeitlebens aufbewahrt.

kállai wurde in der ära des aus der schweiz stammenden bauhausdirektors und architekten hannes meyer als „schriftleiter“/ redaktor für die zeitschrift „bauhaus“ verantwortlich.[73] zudem publizierte kállai (u.a.) in der „weltbühne“, die max bill abonniert hatte. ausserdem gab ernst kállai eine kleine kunstzeitschrift namens „der kunstnarr“ heraus, in der beispielsweise von wassily kandinsky (dessen „freie malklasse“ am bauhaus max bill als student frequentierte) im januar 1929 ein text „die kahle wand“ erschien, in dem sich kandinsky zum schwelenden konflikt um die „malerei am bauhaus“ äusserte.[74]

wegen mangelnder finanzen schied max bill ende oktober 1928 offiziell aus dem bauhaus dessau aus. es ist jedoch durchaus möglich, dass er auch im darauffolgenden jahr, sozusagen inoffiziell, noch ab und zu am bauhaus auftauchte, um sich dort gastvorträge anzuhören. anm. at: auf jeden fall lanciert er, mit ortsangabe „dessau“ im märz 1929, auf der suche nach arbeit, eine

72
in: der ararat, glossen, skizzen und notizen zur neuen kunst, band I, nr. 11-12, dezember 1920, s. 153.

73
anm. at: „bauhaus“, zeitschrift für gestaltung, nr.1, januar 1929, herausgeber hannes meyer, schriftleitung ernst kállai.

74
siehe näheres dazu in: angela thomas, „mit subversivem glanz – max bill und seine zeit“, ebenda, s. 211.

érintkezési pontok kállai ernő, moholy-nagy lászló és max bill között

innentől a kállai ernőre vonatkozó közleményekkel szeretném folytatni. a szerb-német hátterű családból származó kállai már 1920-ban (németül) csodálva ír moholy-nagy „szellemi világáról”: „a legmagasabb fokú intelligenciával és akaraterővel objektív, kristálykeménységű világ- és életigenléssel” van dolgunk moholy-nagy munkái láttán.[72] kállai könyvének, az új magyar piktúrának (lipcse, 1925) pedig moholy-nagy lászló tervezte a borítóját. ennek a könyvborítónak egy példányát max bill egész életében őrizte.

kállai a bauhaus új igazgatójának, a svájci származású hannes meyer építésznek az időszakában lett a bauhaus folyóirat felelős szerkesztője.[73] kállai ráadásul még (t.k.) a weltbühne [világszínpad] című folyóiratban is publikált, amelynek max bill is előfizetője volt, és ezenkívül kiadott egy kis művészeti folyóiratot der kunstnarr [a művészet bolondja] címmel, amelyben például 1929 januárjában megjelent vaszilij kandinszkij (akinek „szabad festészeti osztályába” max bill is gyakran járt a bauhausban) die kahle wand [a csupasz fal] című írása, amelyben kandinszkij is állást foglalt a „bauhausban oktatott festészet” körül parázsló vitában.[74]

mivel max billnek nem álltak rendelkezésére kellő anyagi eszközök, 1928. október végén hivatalosan is kiválik a dessaui bauhausból. de teljesen elképzelhető, hogy a következő évben, úgyszólván nem hivatalosan, még olykor-olykor felbukkant a bauhausban, hogy meghallgasson néhány vendégelőadót.

72
in der ararat, glossen, skizzen und notizen zur neuen kunst, band I, nr. 11-12, dezember 1920, 153. p.

73
megj. at: bauhaus, formatervezési folyóirat, 1. sz., 1929. január, kiadó: hannes meyer, szerkesztő: kállai ernő.

74
részletesebben lásd in angela thomas: mit subversivem glanz – max bill und seine zeit. uo., 211. p.

von lászló moholy-nagy gestalteter, vierfarbiger umschlag/ collage für das buch von ernst kállai: „neue malerei in ungarn“ (leipzig 1925), aus dem nachlass max bills.
moholy-nagy által tervezett, négyszínű borító/kollázs kállai ernő: új magyar piktúra című könyvéhez (lipcse, 1925), max bill hagyatékából.
in: hbz

annonce in der anarchistischen zeitschrift „letzte politik“. „dessau: max bill, formgestalter bauhaus, dessau. entwürfe für architektur, reklame, grafik, innenausbau (metall, malerei, holz, textil) nur ganz modern“ [75]

bill radikalisierte sich politisch in diesen harten zeiten. und es dürften ihn die im oktober und november 1929 am bauhaus stattfindenden gastvorträge von naum gabo und el lissitzky brennend interessiert haben, auf die bereits im januar 1929 unter der rubrik „veranstaltungen am bauhaus“ hingewiesen worden war.[76] denn was in der udssr auf künstlerischem und architektonischen gebiet geschah, erschien ihm damals weitaus progressiver als das am bauhaus produzierte.

nach seinem definitiven weggang vom bauhaus erkundigte sich max bill von zürich aus im sommer 1930 beim holländischen architekten mart stam (dessen vorlesungen zur statik er am bauhaus angehört hatte), ob er mit ihm und der „brigade ernst may“ zur aufbauarbeit in die sowjetunion mitreisen könne?

75
max bill, in: letzte politik, „wära“-beilage, berlin, april 1929, in: hbz

76
in: bauhaus zeitung nr. 1, herausgeber hannes meyer, schriftleitung: ernst kállai, s. 25.

megj. at: mindenestre 1929 márciusában elhelyezett „dessau” helymegjelöléssel, munkát keresve egy hirdetést a letzte politik [utolsó politika] című anarchista folyóiratban. „dessau: max bill, formatervező, bauhaus, dessau. építészeti tervek, reklám, grafika, belsőépítészet (fém, festészet, fa, textil) csak egészen modernet vállalok”.[75]

bill politikailag radikalizálódott ezekben a nehéz időkben. bizonyára nagyon érdekelhették naum gabo és el liszickij 1929 októberében és novemberében bauhausban tartandó vendégelőadásai, hiszen ezekre már 1929 januárjában a rendezvények a bauhausban rovatban felhívták a figyelmet.[76] mert az, ami a szovjetunióban művészeti és építészeti téren történt, bill számára akkor jóval progresszívebbenek tűnt, mint az, amit a bauhaus produkált.

a bauhausból való végleges távozása után max bill zürichből 1930 nyarán érdeklődött a holland építésznél, mart stamnál (akinek statikai előadásait hallgatta a bauhausban), hogy elutazhatna-e vele és az ernst may brigáddal a szovjetunióba építőmunkára? az ernst may birgádnál reklámtechnikusként pályázott, kérelmét azonban elutasították. megj. at: ellenben elutazott a szovjetunióba max bill egy dessaui diáktársa, a magyar weiner tibor[77], ahogy még két másik bauhaus-növendék is, nevezetesen

75
max bill, in letzte politik, wära-melléklet, berlin, 1929. április, in hbz

76
in bauhaus zeitung, 1. sz., kiadó: hannes meyer, szerkesztő: kállai ernő, 25. p.

77
*1906.10.29., budapest +1965.7.8., budapest

er bewarb sich bei der „brigade ernst may“ als „reklametechniker“. sein gesuch wurde jedoch abgelehnt. anm. at: hingegen reiste ein dessauer kommilitone von max bill: der ungarische student tibor weiner[77] in die udssr; wie auch noch zwei weitere bauhausstudenten namens konrad püschel und philipp tolziner, vorest als mitglieder der „brigade hannes meyer“, danach gelangten diese drei, zwecks verstärkung, zur „may-brigade“. ... und herwarth walden wird mit seiner dritten frau ellen 1932 nach moskau übersiedeln. dort bleibt er politisch-literarisch tätig, analysiert und kritisiert aufs schärfste die faschistische kulturpolitik deutschlands. 1941 wird er ein opfer des stalinismus und erst 1966 rehabilitiert.“ [78]

wie heute allgemein bekannt hatten die nazis das bauhaus geschlossen; und „schreibverbote“ verhängt – ein solches traf auch ernst kállai. er kehrt 1935 nach budapest zurück. dort werden ihn briefe des um achtzehn jahre jüngeren max bill erreichen.[79]

im laufe der 1930er-jahre werden sowohl max bill wie auch seine einstigen bauhausmeister josef albers, moholy-nagy und wassiliy kandinsky mitglieder der künstler-und-künstlerinnen-vereinigung „abstraction création, art non-figuratif“ (paris). max bill stellt dort erstmals im dezember 1933 mit aus. am 22. dezember 1933 wurde in der galerie von abstraction création an der 44, avenue de wagram vernissage gefeiert. der an genau diesem tage 25 jahre alt werdende max bill, der auf anraten von hans/jean arp der gruppe beigetreten war, brachte seine „lange plastik“ (1933), eine zwei meter hohe holzskulptur auf drei sehr schmalen

77
*29.10.1906 budapest +8.7.1965 budapest

78
zitiert nach ildiko hajnal-neukäter: „herwarth walden und lajos kassák – ein portrait“, ebenda, s. 62.

79
der briefwechsel bill–kállai ist enthalten in der gesamtausgabe in mehreren bänden der schriften von ernst kállai, herausgegeben von der ungarischen akademie der wissenschaften, in: müvészetettörténeti dokumentacios központ közleményei, budapest, 1963.III.

konrad püschel és philipp tolziner, először a hannes meyer brigád tagjaiként, majd az említett három diák erősítés céljából a may-brigádba került. ... és herwarth walden a harmadik feleségével, ellennel 1932-ben moszvkvába települ. ott politikailag-irodalmilag aktív tevékenységet folytat, a legélesebben elemzi és bírálja németország fasiszta kultúrpolitikáját. 1941-ben a sztálinizmus áldozatául esik, és majd csak 1966-ban rehabilitálják.”[78]

mint ma köztudott, a nácik bezárták a bauhaust és publikálási tilalmat rendeltek el – többek között kállai ernőre, aki 1935-ben visszatért budapestre. ott érik a tizennyolc évvel fiatalabb max bill levelei.[79]

az 1930-as évek folyamán max bill is, és egykori bauhausbeli mesterei, josef albers, moholy-nagy és vaszilij kandinszkij is tagjai lesznek a párizsi abstraction création, art non-figuratif művészcsoportnak. max bill itt először 1933-ban szerepel egy csoportos kiállításon. 1933. december 22-én tartják a megnyitót az abstraction création avenue de wagramon lévő galériájában. max bill, aki éppen ezen a napon ünnepli 25. születésnapját, és aki hans/jean arp tanácsára lépett be a csoportba, maga vitte el párizsba lange plastik [hosszú szobor], (1933) című munkáját, egy két méter magas, három vékony fémlábon álló faszobrot. megj. at: max bill 1933-as, az abstraction-création 1933. december 22-én megnyílt csoportos kiállításán szereplő faszobrának a reprodukciója megtalálható angela thomas: aus der bewegten geschichte der internationalen künstlervereinigung abstraction création, paris

78
idézet: ildiko hajnal-neukäter: herwarth walden und lajos kassák – ein portrait., uo., 62. p.

79
der briefwechsel bill - kállai wird nach band III der mitteilungen der dokumentationszentrale für kunstgeschichte („bauhaus-heft“) zitiert, wo die mit dem bauhaus zusammenhängende korrespondenz von ernst kállai aus dem nachlass herausgegeben wurde, in: müvészettörténeti dokumentációs központ közleményei, budapest, 1963.III., 46-84. p.

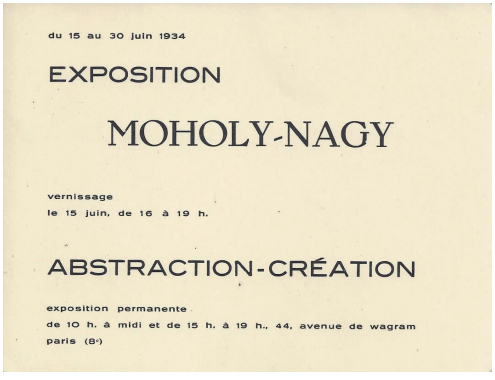
metallbeinen selber mit nach paris. anm. at: max bills holzskulptur von 1933 in der gruppenausstellung in der galerie von abstraction création, paris ist abgebildet im text von angela thomas: „aus der bewegten geschichte der internationalen künstlervereinigung abstraction création, paris 1931-1937“[80], diese skulptur befindet sich aus dem nachlass von max bill bei at in: hbz. in der ersten februarhälfte 1934 zeigen zehn mitglieder der gruppe „abstraction création“ ihre arbeiten. darunter „... hélion, die englische bildhauerin barbara hepworth, der aus ungarn stammende und in frankreich lebende bildhauer étienne béothy[81], der schweizer kurt séligmann, sophie taeuber-arp ....“[82] etienne béothy (schreibweise auch: istván beöthy) lernte max bill bei „abstraction création“ persönlich kennen.

dem ungarischen gruppenmitglied lászló moholy-nagy wurde die möglichkeit einer einzelausstellung eröffnet. dies geschah genau in der zeit der grossen auseinandersetzungen innerhalb der gruppe und der demission einiger mitglieder.

80
in: „für eine neue welt, georges vantongerloo (1886-1965) und seine kreise von mondrian bis bill“, stiftung wilhelm lehmbruck museum, duisburg/scheidegger & spiess, zürich, 2009, s. 233.

81
*2.9.1897 heves +27.11.1961 paris

82
in: angela thomas: „aus der bewegten geschichte der internationalen künstlervereinigung abstraction création, paris 1931-1937“, ebenda, ill., s. 232.

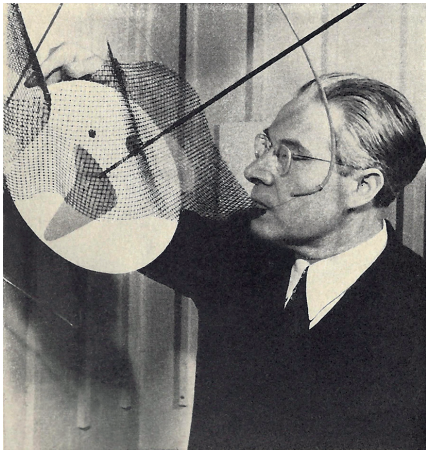
einladungskarte zur einzelausstellung lászló moholy-nagy in der galerie „abstraction création“, paris, 1934
die karte wurde von sophie taeuber-arp gestaltet
meghívó moholy-nagy lászló önálló kiállítására az abstraction-création galériájába, párizs, 1934
a meghívót sophie taeuber-arp tervezte
in: archiv georges vantongerloo, hbz

1931-1937 c. írásában[80] ez a szobor max bill hagyatékából at-nál található in hbz.1934 februárjának első felében az abstraction-création csoport tíz tagja mutatja be munkáit, többek között „... hélion,

80
in für eine neue welt, georges vantongerloo (1886-1965) und seine kreise von mondrian bis bill, stiftung wilhelm lehmbruck museum, duisburg/scheidegger & spiess, zürich, 2009, 233. p.

zur vernissage, die am 15. juni 1934 gefeiert wurde, erschien moholy-nagy zusammen mit seiner zweiten ehefrau sibyl moholy-nagy. sie erinnert sich an die begegnungen mit künstlerpersönlichkeiten, die sie und ihr ehemann damals in paris besuchten: „... the men we visited ... brancusi, vantongerloo, arp, mondrian, they were paris to me.“[83]

und ernst kállai scheint sich in paris zumindest eine der ausstellungen in der gleichnamigen galerie der gruppe „abstraction création“ angesehen zu haben, vielleicht moholy-nagys einzelausstellung im jahr 1934. denn er hinterliess, auf die rückseite einer kleinformatigen karte von „abstraction création“ notiert, seine adresse in ungarn: „ernst kállai budapest III. kiscelli-ucca 76. I.2.“[84] anm. at: bald nach moholy-nagys einzelausstellung gibt lajos tihanyi seinen austritt aus der künstlervereinigung „abstraction création“ bekannt. er schreibt auf französisch einen vierseitigen brief, der mit „chers camerades“ beginnt und mit einem satz, in dem er zu einer disziplinierten arbeitshaltung mit revolutionärem geist aufruft,

83
zitiert nach: sibyl moholy-nagy: „moholy-nagy a biography, experiment in totality“, with an introduction by walter gropius, harper & brothers publishers, new york, 1950, s. 113.

84
in: archiv georges vantongerloo, hbz

barbara hepworth angol szobrász, a magyar származású és franciaországban élő böethy istván[81] (francia névhasználat szerint: étienne béothy) szobrász, a svájci kurt séligmann, sophie taeuber-arp ....“[82] megj. at: max bill az abstraction-création csoportban ismerkedett meg személyesen étienne beöthyvel.

a csoport egyik magyar tagjának, moholy-nagy lászlónak lehetősége nyílt önálló kiállításra, mégpedig éppen a csoporton belüli nagy viták és néhány tag kiválásának az időszakában.

a megnyitón, amelyre 1934. június 15-én került sor, moholy-nagy a második feleségével, sibyl moholy-naggyal együtt jelent meg. sibyl így idézi fel a találkozásokat az akkor párizsban meglátogattott művészekkel: „... the men we visited ... brancusi, vantongerloo, arp, mondrian, they were paris to me.“[83]

és úgy tűnik, kállai ernő legalább egy kiállítást látott párizsban az abstraction-creation ugyanezen a néven működő galériájában, talán moholy-nagy önálló kiállítását az 1934-es évben, mert az abstraction-création egy kisformátumú, reklámul szolgáló

81
*1897.9.2., heves +1961.11.27., párizs

82
in angela thomas: aus der bewegten geschichte der internationalen künstlervereinigung abstraction création, paris 1931-1937., uo., ill., 232. p.

83
idézet: sibyl moholy-nagy: moholy-nagy a biography, experiment in totality. with an introduction by walter gropius, harper & brothers publishers, new york, 1950, 113. p.

endet: „... j'éspère sentir d'accepter le vraie discipline des travailleurs et prets a combattre pour l'esprit revolutionnaire lajos tihanyi, paris, le 5 nov. 1934.“[85]

moholy-nagy hat eine äusserst ungewisse zukunft vor sich. er emigriert aus nazideutschland zuerst nach amsterdam, wo er ein foto von eleonore hertzberger[86], der tochter seines arbeitgebers in amsterdam, ludwig katz, einem österreicher, der nach der machtübernahme hitlers nach amsterdam geflüchtet war, aufnimmt. eleonore hertzberger und ihr ehemann werden von spanien aus gegen die nazis kämpfen.[87]

von amsterdam wird lászló moholy-nagy 1935 weiter nach london emigrieren. zuvor hatte er sich in gefahr begeben, als er zeugnis ablegte vom leben einer menschengruppe, die bald darauf von den nazis in vernichtungslager transportiert wurde: moholy-nagy, originalfilmtitel „zigeuner“, 16 mm, schwarz-weiss,

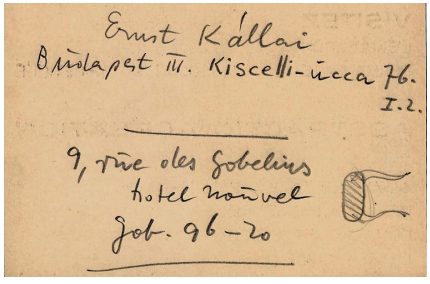
buchumschlag: „moholy-nagy a biography, experiment in totality“, in der innenklappe ein portraitfoto von lászló moholy-nagy
könyvborító: moholy-nagy a biography, experiment in totality, a belső fülön moholy-nagy lászló portréfotója
in: hbz

85
lajos tihanyi, paris, 5.11.1934, originalschreibweise, an die „assemblée générale abstraction création“, 22, avenue wagram, paris, in: archiv georges vantongerloo, hbz

86
*1917 kalkberge bei berlin

87
anm. at: lászló moholy-nagy: portraitfoto eleonore hertzberger auf dem cover des buches: eleonore hertzberger „durch die maschen des netzes“, ein jüdisches ehepaar im widerstand gegen die nazis, pendo, zürich münchen, 1993, 1. auflage der neuausgabe 2000, aus dem holländischen, titel der originalausgabe „door de mazen van het net“, von der autorin übersetzt.

képeslapjának a hátoldalára feljegyezve meghagyta magyarországi címét: „ernst kállai, budapest III. kiscelli-ucca 76. I.2.“.[84] megj. at: nem sokkal moholy-nagy önálló kiállítása után tihanyi lajos is bejelenti kilépését az abstraction-création művészcsoportból. franciául négyoldalas levelet ír, amely úgy kezdődik, hogy „chers camerades“ [kedves elvtársaim], és egy olyan mondattal végződik, amelyben forradalmi szellemű fegyelmezett munkaetikára szólít fel: „... j'éspère sentir d'accepter le vraie discipline des travailleurs et prets a combattre pour l'esprit revolutionnaire lajos tihanyi, paris, le 5 nov. 1934.“[85]

moholy-nagy rendkívül bizonytalan jövő elé néz. a náci németországból először amszterdamba emigrál, ahol készít egy fotót amszterdami munkaadójának, ludwig katznak, egy hitler hatalomátvétele után

84
in archiv georges vantongerloo, hbz

85
lajos tihanyi, párizs, 1934.11.5., eredeti írásmód, az „assemblée générale abstraction création“-nak címezve, 22, avenue wagram, párizs, in: archiv georges vantongerloo, hbz.

„london“, fotografiert von lucia moholy, rückseitig betitelt und signiert in: hbz

angela thomas bei lucia moholy zu besuch, in deren wohnung in der rothfluhstrasse 10, in zollikon bei zürich, 1985
angela thomas látogatóban lucia moholynál, lucia lakásában (zollikon bei zürich, rothfluhstrasse 10), 1985
foto: thomas burla

(berlin 1932). von den licht-/schatten-bewegungen seines berühmt gewordenen „licht-raum-modulators“ (1930) hatte er viel für seine filmarbeiten gelernt. seine politische einstellung bleibt eindeutig. er spricht sich vehement gegen einen „durch den kapitalismus auf irrwege geleiteten industrialismus“ aus, dessen „... jetzige form zu erhalten nur die herrschende klasse interessiert“[88]

88
moholy-nagy, 1934, in: „telehor“, internationale zeitschrift für visuelle kultur, brno/brünn, 28.II.1936.

amszterdamba menekülő osztrák férfinak a lányáról, eleonore hertzbergerről[86]. eleonore hertzberger és a férje spanyolországból küzdenek majd a nácik ellen.[87]

moholy-nagy lászló amszterdamból 1935-ben tovább menekül londonba. korábban veszélynek tette ki magát azzal, hogy egyik filmjével olyan emberek élete mellett tett tanúságot, akiket a nácik aztán nem sokkal később megsemmisítő táborba küldtek: moholy-nagy: eredeti filmcím: nagyvárosi cigányok, 16 mm, fekete-fehér (berlin, 1932). híressé vált fény-tér-modulátorának (1930) fény/-árnyék-mozgásaiból sok tanulságot vont le a filmmunkáiban is. politikai magatartása továbbra is egyértelmű. hevesen kikel „a kapitalizmus által tévútra vezetett indusztrializmus” ellen, melynek „... mostani formája fenntartásában csak az uralkodó osztály érdekelt.”[88]

londonban moholy-nagy találkozik a szintén londonba kivándorolt walter gropius-szal, és első feleségével, luciával, aki maga berlinből prága érintésével emigrált londonba 1934 júniusában. london, lucia moholy fényképe, cím és aláírás a hátoldalon (in hbz).

lucia menekülésre kényszerült, mivel élettársát, theodor neubauert – aki 1933 elejéig kommunista képviselőként dolgozott a reichstagban, a törvényhozásban – 1933. augusztus 3-án lucia berlini lakásában a gestapo letartóztatta, és bár lucia minden

86
*1917, kalkberge bei berlin

87
megj. at: moholy-nagy lászló: eleonore hertzberger portréfotója eleonore hertzberger: durch die maschen des netzes (ein jüdisches ehepaar im widerstand gegen die nazis) című könyve borítóján, pendo, zürich münchen, 1993, 2000. évi új kiadás, eredeti cím: „door de mazen van het net“, hollandból fordította a szerző.

88
moholy-nagy, 1934, in telehor, internationale zeitschrift für visuelle kultur, brno/brünn, 1936.II.28.

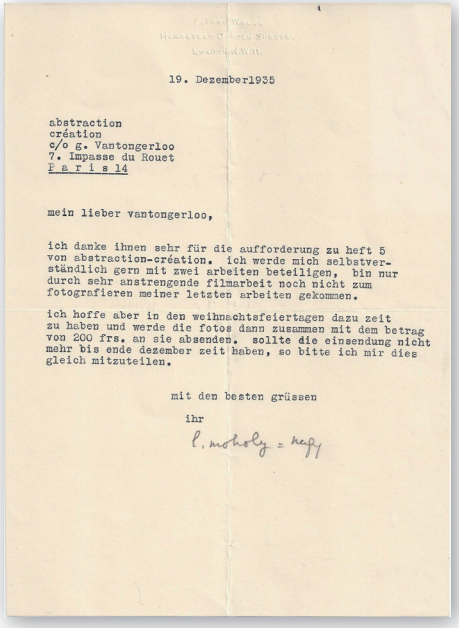
in london trifft moholy-nagy den seinerseits dorthin ausgewanderten walter gropius, und seine inzwischen von ihm geschiedene erste ehefrau lucia, die ihrerseits aus berlin via prag im juni 1934 nach london emigriert war.

sie sah sich zur flucht gezwungen, nachdem ihr lebensgefährte theodor neubauer, der bis anfang 1933 als kommunistischer abgeordneter in der legislatur, im „reichstag", aktiv gewesen war, am 3. august 1933 in lucias berliner wohnung von der gestapo verhaftet worden war. obwohl lucia alles menschenmögliche versuchte, um ihn (mit hilfe von quäkern) freizubekommen, gelingt dies nicht. theodor neubauer wird am 5. februar 1945 von den nazis ermordet. während eines bombenangriffs der nazis auf london werden auch mehrere von lucias fotonegativen in ihrem atelier zerstört. sie arbeitet gegen die nazis für den britischen geheimdienst. ihrem exmann lászló ist sie weiterhin freundschaftlich zugetan und hilft ihm, sich im exil zurechtzufinden. ausserdem erarbeitet sie eine einführung in die fotogeschichte. ihr buch erscheint ende januar 1939 auf englisch: „a hundred years of photography", bei harmondsworth – und verkauft sich „während der zwei jahre danach in rund 40'000 exemplaren" [89]

lászló moholy-nagy schreibt auf deutsch am 28. august 1935 und teilt seine neue exiladresse mit: „7, farm walk, london n.w. 11" (oder er liess den brief von seiner deutschen ehefrau sibyl schreiben und unterzeichnete ihn nur persönlich), an georges vantongerloo in paris. er erkundigt sich nach der situation

89
zitiert nach rolf sachsse: „lucia moholy", ebenda, s. 61.

facsimile: brief von lászló moholy-nagy aus london, auf deutsch vom 19. dezember 1935, an „abstraction création c/o g. vantongerloo"
fakszimile: moholy-nagy lászló 1935. december 19-én londonban kelt, német nyelvű levele az „abstraction création c/o g. vantongerloo"-nak
in: archiv georges vantongerloo hbz

19. Dezember1935

abstraction
création
c/o g. Vantongerloo
7. Impasse du Rouet
P a r i s 14

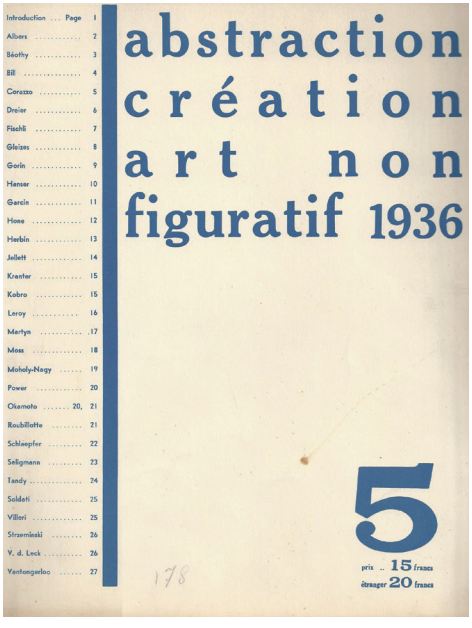
mein lieber vantongerloo,

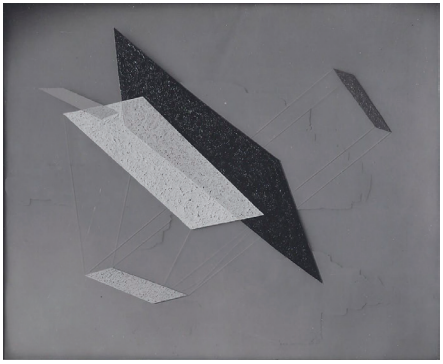
ich danke ihnen sehr für die aufforderung zu heft 5 von abstraction-création. ich werde mich selbstverständlich gern mit zwei arbeiten beteiligen, bin nur durch sehr anstrengende filmarbeit noch nicht zum fotografieren meiner letzten arbeiten gekommen.

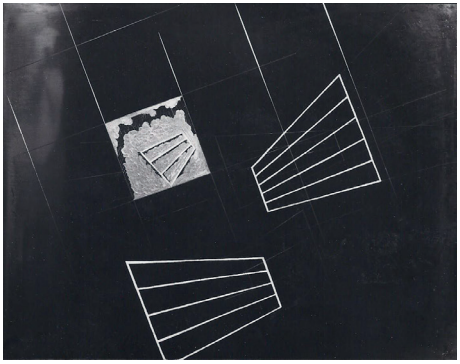
ich hoffe aber in den weihnachtsfeiertagen dazu zeit zu haben und werde die fotos dann zusammen mit dem betrag von 200 frs. an sie absenden. sollte die einsendung nicht mehr bis ende dezember zeit haben, so bitte ich mir dies gleich mitzuteilen.

mit den besten grüssen
ihr
l. moholy = nagy

cover „abstraction création art non figuratif", paris, heft 5, 1936: mit der namensliste der künstler (u.a.: bill, martyn, moholy-nagy und vantongerloo), deren werke in diesem heft reproduziert wurden.
az abstraction création art non figuratif", párizs, 5. számának borítója, 1936, a művészek nevének a felsorolásával (t.k. bill, martyn, moholy-nagy und vantongerloo), akiknek a műveiről ebben a számban reprodukciók szerepeltek.
reprint: "abstraction création", edition complete in one vol., arno press, new york, 1976
in: hbz

zwei originalfotos von werken des moholy-nagy, rückseitig vom künstler beschriftet: „construction galatit (1936)“, und „construction copper I (1936)“
két eredeti fénykép moholy-nagy munkáiról, melyeken a hátoldali felirat a művésztől származik. construction galatit (1936), és construction copper I (1936)
in: archiv georges vantongerloo hbz

bei „a-c“ [anm. at: abkürzung für „abstraction création“].[90] ein paar monate später bedankt sich moholy-nagy bei vantongerloo für dessen aufforderung, etwas zur veröffentlichung für heft 5 einzusenden. denn im gegensatz zu tihanyi, der demissionierte, bleibt moholy-nagy „abstraction création“ gegenüber loyal. er werde sich „selbstverständlich gern mit zwei arbeiten“ an heft 5 „beteiligen“, allerdings sei er wegen sehr anstrengender „filmarbeit“ noch nicht zum fotografieren seiner letztens entstandenen arbeiten gekommen.

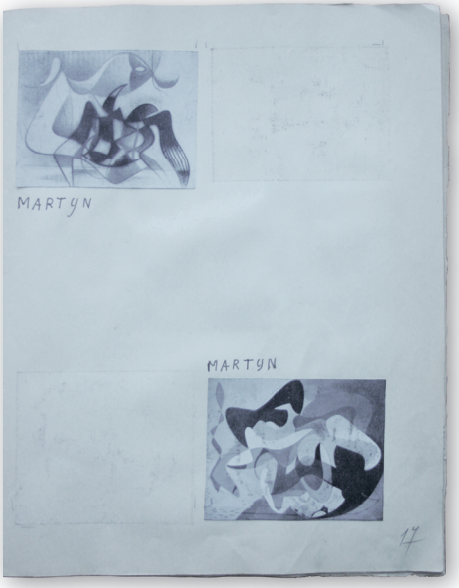
90
in: archiv georges vantongerloo, hbz

emberileg elképzelhetőt megpróbált, hogy (a kvékerek segítségével) kiszabadítsa, nem sikerült neki. theodor neubauert 1945. február 5-én a nácik meggyilkolják. egy londoni bombatámadás során a műtermében sok fényképének negatívja is megsemmisül. lucia a nácik ellen a brit titkosszolgálatnak dolgozik. volt férje iránt továbbra is jó szívvel viseltetik, és segít neki boldogulni az emigrációban. ezenkívül dolgozik egy fotótörténeti bevezetőn is, a könyv 1939 januárjának végén jelenik meg angolul: a hundred years of photography címmel a harmondsworth kiadónál – és „a következő két évben kereken 40.000 példány kel el belőle“[89]

moholy-nagy lászló a londoni emigrációbeli címét 1935. augusztus 28-án németül írja meg georges vantongerloonak párizsba: „7, farm walk, london n.w. 11“ (vagy a levelet német feleségével, sibyllel íratta meg, ő maga pedig csak aláírta). érdeklődik az „a-c“-beli helyzetről [megj. at: az „abstraction-création rövidítése].[90] néhány hónappal később moholy-nagy köszönetet mond vantongerloonak azért, hogy publikálni hívta az 5. számba, mert – tihanyival ellentétben, aki kilépett a művészcsoportból – moholy-nagy lojális marad az abstraction-créationhoz.

89
idézet: rolf sachsse: lucia moholy. uo., 61. p.

90
in archiv georges vantongerloo, hbz.

anm. at: die vorderseite dieser fotos wurde reproduziert in „abstraction création“, paris, heft 5, 1936. s. 19, dort ohne angabe der werktitel.
megj. at: e fényképek szerepeltek az abstraction-création 5. számában (1936, párizs), 19. p., ott a műcímek közlése nélkül.

“abstraction création”, nr. 5, 1936, wurde von herbin, vantongerloo, béothy, gleizes, & gorin gestaltet.
a számot herbin, vantongerloo, gleizes, gorin és a magyar béothy tervezte.

maquette dieses heftes mit zwei kompositionen von ferenc martyn, undatiert reproduziert. s. 17
a füzet makettje martyn ferenc két kompozíciójával, dátum nélkül, reprodukciók. 17.o in: hbz

anm. at: ferenc martyn wurde schliesslich in pécs der meister von ferenc lantos. und jener ferenc lantos, den barna benedek 1992 kennenlernte, wurde barna benedeks meister.
megj. at.: martyn ferenc végül pécsett lantos ferenc mestere lett. majd lantos ferenc, akivel benedek barna 1992-ben ismerkedett meg, benedek barna mestere lett.

während lászló moholy-nagys emigrationsjahren konnte erstaunlicherweise in brno/brünn ein viersprachiges sonderheft „l. moholy-nagy“ erscheinen, mit lászlós texten und farbigen abbildungen seiner in europa entstandenen werke.[91]

ein anderer der in „telehor“ veröffentlichten, von lászló im londerer exil geschriebenen combativen sätze lautet: „... es ist ein grosser irrtum, zu denken, dass wir nicht fähig wären, aus dem heutigen leben wirksame farbigkeit hervorzuzaubern. london 1935.“ (l. moholy-nagy, in: „telehor“, ebenda, 1936, s. 128.) der herausgeber dieses heftes äussert sich im nachwort über das beabsichtigte: es wurde der versuch unternommen, „... aus moholys arbeit ein spezialproblem herauszugreifen: das problem des lichtes, das ohne zweifel – begünstigt durch neue technische möglichkeiten – das dominierende künstlerische problem der nächsten jahrzehnte ... bilden wird. eindeutig kommt diese tendenz bereits in der malerei des neunzehnten und des beginnenden zwanzigsten jahrhunderts zum ausdruck, und es wäre falsch, nur über die raumproblematik der neuen malerei zu sprechen. die beschäftigung mit dem licht im allgemeinen hat auch dessen besondere raumzeitliche funktion klargelegt. ...“[92]

moholy-nagy wird von london 1937 weiter nach chicago emigrieren, wo er das „new bauhaus“ (später: „institute of design“) gründet. und er erkundigt sich von dort aus bei bill, ob er nicht als dozent

91
wie 88

92
nachwort, františek kalivoda, brno 1936, in: „telehor“, ebenda, s. 131.

„természetesen szívesen vesz részt két munkájával” az 5. számban, bár a megerőltető „filmmunka” miatt még nem jutott hozzá, hogy legutóbbi munkáit lefényképezze.

moholy-nagy lászló emigrációban töltött évei során csodával határos módon megjelent brnoban a telehor folyóirat négynyelvű moholy-nagy lászló különszáma, moholy-nagy szövegeivel és európában keletkezett műveinek színes reprodukcióival.[91]

moholy-nagynak egy másik, a telehorban publikált, a londoni száműzetésben írt harcias mondatainak egyike így hangzik: „... nagy tévedés azt gondolni, hogy ne volnánk képesek arra, hogy hatékony színességet varázsoljunk elő a mai életből.[92] e szám kiadója az utószóban így nyilatkozik a szándékról: arra tettünk kísérletet, „... hogy megtárgyaljuk azokat a kérdéseket, amelyeknek moholy-nagy munkásságában a legfontosabb szerepe van: a fény problémáját, amely – az új technikai lehetőségeket figyelembe véve – kétségtelenül az eljövendő néhány évtized ... legfontosabb képzőművészeti problémája lesz. ... az egyre növekvő érdeklődés e kérdés iránt világosan megmutatkozik a XIX. századi és e század eleji festészetben. nagy hiba lenne a modern festészetet pusztán annak térfelfogása szempontjából vizsgálni, amely csupán egy tágabb problémakör egyik sajátos vonatkozása. a fény tanulmányozása kétségtelenül arra is szolgált, hogy felfedje a fény sajátos tér-idő funkcióit ... .“[93]

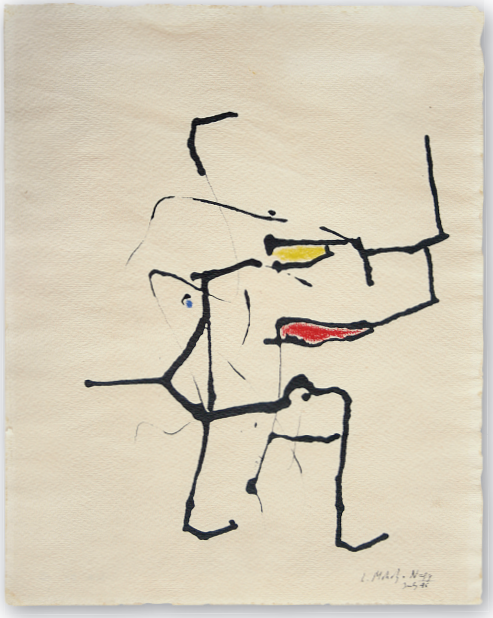
91
telehor, uo., 1936.

92
london 1935. (moholy-nagy l.: in telehor, uo., 1936, 128. p.)

93
utószó, františek kalivoda, brno 1936, in telehor, uo., 131. p.

zu ihm nach chicago kommen wolle? max bill: „... aus den usa habe ich gute nachrichten. moholy ist sehr fleissig und sein ‚institut of design' läuft sehr gut. er wollte mich als seinen mitarbeiter engagieren, aber ich mag nicht von europa weg, ich finde es hier interessant."[93] anm. at: sigfried giedion riet moholy-nagy, stattdessen als dozenten einen basler bildhauer und maler, hugo weber[94] zu berufen, der sigfried giedions buch „space, time and architecture", havard university press, 1941, in einem im „werk" publizierten artikel rezensiert und empfohlen hatte.[95]

die archäologin hattula moholy-nagy[96], sie ist eine der beiden töchter des lászló moholy-nagy und seiner zweiten ehefrau sibyl moholy-nagy,

93
max bill, zürich, 8.4.1946, an kállai, budapest, in: müvészettörténeti dokumentációs központ közleményei, budapest, 1963.

94
*4.5.1918 basel +15.8.1971 new york

95
hugo weber: „sigfried giedion. raum-zeit-architektur", in: werk, nr.3, märz 1944, s. 96-100.

96
*1933 berlin

moholy-nagy 1937-ben a londoni emigrációból továbbmegy chicagóba, ahol megalapítja a „new bauhaus"-t (később: „institute of design"). és onnan érdeklődik billnél, hogy lenne-e kedve docensként chicagóban csatlakozni hozzá. max bill: „... jó híreim vannak az usa-ból. moholy nagyon szorgalmas és nagyon jól prosperál az ‚institute of design'-ja. munkatársnak akart alkalmazni, de nem akarok elmenni európából, érdekesnek találom itt az életet."[94] megj. at: sigfried giedion azt tanácsolta moholy-nagynak, hogy akkor bill helyett hugo weber[95] baseli szobrászt és festőt hívja meg docensnek, aki sigfried giedion space, time and architecture című könyvét, harvard university press, 1941, a das werk-ben publikált cikkében recenzálta és ajánlotta.[96]

hattula moholy-nagy[97], régész, aki moholy-nagy lászló és második felesége, sibyl moholy-nagy két lánya közül az egyik, azt mesélte nekem, hogy érkezése után hugo weber egészen addig nála és szüleinél lakott, amíg nem talált saját otthont.[98]

94
max bill, zürich, 1946.4.8., kállainak, budapest, in müvészettörténeti dokumentációs központ közleményei, budapest, 1963.

95
*1918.5.4., basel +1971.8.15., new york

96
hugo weber: sigfried giedion. raum-zeit-architektur. in das werk, nr.3, 1944. március, 96-100. p.

97
*1933 berlin

98
hattula moholy-nagy vendégségben a hbz-ban, 2014.5.6-án, angela thomas-szal beszélget.

erzählte mir, dass hugo weber nach seiner ankunft so lange bei ihr und ihren eltern in chicago wohnte, bis er eine eigene bleibe fand.[97]

hattula moholy-nagy erwähnte, dass ihre mutter sibyl die korrespondenz des lászló moholy-nagy nicht aufbewahrt habe.[98] und hattula moholy-nagy war sehr erfreut, als ich ihr im archiv georges vantongerloo, originalbriefe und -postkarten ihres vaters an georges vantongerloo zeigen konnte, sowie s/w-werkfotos.

moholy-nagy ist an leukämie erkrankt, arbeitet aber weiterhin. die nachricht vom tode seines ungarischen freundes, des komponisten und pianisten béla bartók[99], der völlig verarmt im jahr zuvor, am 26. september 1945, in new york gestorben war, hatte moholy-nagy zur erarbeitung einer kleinen gruppe (nach von bartók-kompositionen angeregten themen) motiviert, darunter das hier abgebildete werk vom juli 1946: nach béla bartóks „diary of a fly“ [tagebuch einer fliege], das in die sammlung von max bill gelangte.

zu dieser moholy-nagy-arbeit hatte max bill eine besonders enge beziehung. wenn museumsleute ihn um leihgaben für geplante moholy-nagy-retrospektiven kontaktierten – bot

lászló moholy-nagy, nach béla bartóks „diary of a fly“, chicago, juli 1946, aus sammlung/ nachlass max bill an at

moholy-nagy lászló, bartók béla mese a kis légyről-je nyomán, chicago, 1946. július, max bill hagyatékából/ gyűjteményéből in: hbz

97
hattula moholy-nagy zu besuch im hbz, am 6.5.2014, im gespräch mit angela thomas.

98
wie 97

99
*25.3.1881 nagyszentmiklós (heute sinnicolau mare, rumänien)

hattula moholy-nagy megemlítette, hogy édesanyja, sibyl nem őrizte meg moholy-nagy lászló levelezését.[99] hattula moholy-nagy nagyon megörült, amikor a georges vantongerloo archívumban megmutattam neki édesapjának georges vantongerloo-hoz írt eredeti leveleit és levelezőlapjait, valamint a műveiről készült fekete-fehér fényképeket.

moholy-nagy leukémiás lesz, de nem hagyja abba a munkát. magyar barátjának, bartók béla zeneszerző és zongorista halálhíre[100], aki teljesen elszegényedve egy évvel korábban, 1945. szeptember 26-án halt meg new york-ban, arra késztette moholy-nagyot, hogy (bartók-művek által ihletett témák alapján) kidolgozzon egy kis műegyüttest, többek között az itt szereplő munkát is 1946 júliusából: bartók béla mese a kis légyről-je nyomán, amely aztán max bill gyűjteményébe került.

moholy-nagynak ehhez a munkájához különösen szoros szálak fűzték max billt. ha múzeumi szakemberek keresték meg, hogy a tervezett moholy-nagy retrospektív kiállításokhoz művet kölcsönözzenek tőle, akkor mindig felajánlotta ezt a rajzot a gyűjteményéből, de sokszor

99
hattula moholy-nagy vendégségben a haus billben, 2014.5.6., uo.

100
*1881.3.25., nagyszentmiklós (ma:sinnicolau mare, románia)

er aus seiner sammlung stets auch dieses werk an. aber die kuratoren winkten oft ab, weil es ihrer meinung nach „kein typisches moholy- werk“ sei. wir hingegen möchten es unbedingt in die ausstellung „konkreter faktor“ einbeziehen. anm. at: levente bemerkte dazu: „… ich kannte die moholy-nagy-bartók-komposition nicht, obwohl bartók sowohl musikalisch als auch menschlich ein vorbild für mich ist.“ [100]

max bill hatte béla bartók während seiner studienzeit „live“ während eines klavierkonzerts am bauhaus erlebt. kassák widmet dem pianisten (1940) ein gedicht, in dem es u.a. heisst: „… schmal wie eine fischgräte, blass wie eine lilie, doch wenn er sich an den flügel setzt, wird er zum drachen, fauchend, schluchzend und manchmal auch bellend, dass sich der himmel verdunkelt und mauern zusammenstürzen. …“[101]

und max bill wird musik von bartók auch später wieder hören, während einer anspruchsvollen abendveranstaltung (mit kompositionen von bartók,von

100
levente bálványos, budapest, 16.8.2016 per e-mail an at.

101
lajos kassák: „die waagschale béla bartók“ (1940), deutsch von annemarie bostroem, in: „lajos kassák lasst uns leben in unserer zeit …“, ebenda, s. 162.

előfordult, hogy a kurátorok nem tartottak rá igényt, mert véleményük szerint “nem tipikus moholy-mű”. mi azonban feltétlenül be szeretnénk tenni a “konkrét tényező” című kiállítás anyagába.

megj. at: levente ehhez azt fűzte hozzá: „… nem ismertem moholy-nagy bartók-kompozícióját, habár bartók zeneileg és emberileg is példakép számomra.“[101]

max bill diákévei során élőben hallotta bartókot egy zongorahangversenyen a bauhausban. kassák verset szentel a zongoristának (1940), melyben többek között ez áll: „… olyan vékony, mint a halszálka/ olyan fehér, mint egy liliom/ de ha leül a zongorához, sárkánnyá változik át/ csörömpöl, sír és néha ugat/ hogy elsötétül az ég s a házak falai beomlanak. …“[102]

és max bill később ismét hallhatja bartók zenéjét egy igényes esti rendezvényen (bartók, schönberg és webern műveivel), amikor bartók mikrokozmosz című zongoraművéből 12 darab hangzik el 1944. április 4-én a baseli kunsthalle nagytermében.

megj. at: wladimir vogel, svájcba emigrált zeneszerző és max bill barátja, azt írja ezzel kapcsolatban: „nagy zongoraművének, a ’mikrokozmosznak‘ kis darabjaiban bartók béla - anélkül, hogy meghatározott szabállyal élne - az új zenében elsőbbséget élvező formai elemek következetes, művészi és instruktív használatának vagy elvetésének elvét követi, a legegyszerűbb hangzó alakzatoktól a legbonyolultabbakig, melyek nem állnak távol a tizenkét hangú zenében használtaktól. ezek a darabok többek

101
bálványos levente, budapest, 2016.8.16., e-mail at-nak

102
kassák lajos: a mérleg serpenyője, bartók béla (1940), in kassák lajos válogatott versei. magvető, 1956, 221. p.

schönberg und von webern), als von bartóks klavierwerk „mikrokosmos“ 12 stücke am 4. april 1944 im grossen oberlichtsaal der kunsthalle basel gespielt wurden.[102]

anm. at: wladimir vogel, seinerseits ein in die schweiz emigrierter komponist und freund max bills, schrieb dazu: „béla bartók geht, ohne sich einer definierten disziplin zu bedienen, in den kleinen stücken seines grossen klavierwerks ‚microcosmos‘ der konsequenten, künstlerisch-instruktiven verwendung und verwerfung der in der neuen musik bevorzugten formelemente nach, von einfachsten tongebilden zu den kompliziertesten, die jenen in der zwölf-ton-musik verwendeten nahekommen. der unterschied zwischen diesen stücken und z.b. schumanns ‚kinderszenen‘ liegt u.a. darin, dass schumann sich der poetisch-literarischen vorstellung bedient, bartók, hingegen, die formelemente selber poetisiert.“[103]

102
anm. der ungarischen übersetzerin: aufgrund eines hinweises im buch des ungarischen musikwissenschaftlers ferenc bónis: „lebens-bilder: béla bartók“, ballasi verlag, budapest, 2006, scheint es so, dass der komponist zu diesem zeitpunkt persönlich in basel nicht anwesend gewesen sein dürfte. „mit erstem juli löste bartók seine wohnung in new york auf, er ließ den größten teil seines mobiliars einlagern. von da an bis zum 5. oktober 1944 hatte er kein eigenes heim, er lebte auf kosten von ascap in krankenhäusern, sanatorien, hotels. im herbst 1943 verbrachte er nur zwei monate in new york, damit er die vorführung seines violinkonzertes mit spivakovsky und seine sonate für violine und klavier nr. 1 mit menuhin anhören konnte. ab 16. dezember bis zum 27. april 1944 ging er nach asheville für einen winteraufenthalt von mehr als vier monaten.“ (in: ferenc bónis, ebenda, s. 234)

103
wladimir vogel, in: „musik, dichtungen der maler, film“, dienstag, 4. april 1944, 20 uhr, in der ausstellung „konkrete kunst“, kunsthalle basel, grosser oberlichtsaal, broschüre in: hbz

között abban különböznek pl. schumann gyermekjelenetek sorozatától, hogy schumann költői-irodalmi képzeletvilágból indul ki, míg bartók magukat a formai elemeket teszi költőivé.“[103]

moholy felkérésére – amely minden bizonnyal hízelgett neki – walter gropius figyelmét is felhívta bill (hónapokkal azelőtt, hogy 1946.4.8-án megírta volna kállainak szóló levelét): „... bizonyára tudja, hogy moholy meghívott, hogy menjek chicagóba, de annyi itt a munkám, több könyvön és egyéb, újjáépítési és oktatási projekteken is dolgozom, hogy nem tudom magamat rászánni, hogy elmenjek innen, ahol nagy szükség van rám.“[104]

bill azonban nem zárja ki egy rövidebb amerikai út lehetőségét. „roppantul izgatnak az ottani problémák, de jobb szeretem az európai életet... üdvözli bill“[105]

max billnek megint dolga lesz a szovjetunióból a sztálin-korszakban nagy nehézségek árán hollandiába visszatért mart stammal. mert 1938-ban meghívják billt amszterdamba, az abstracte kunst című

103
wladimir vogel, in: musik, dichtungen der maler, film. 1944. április 4., kedd este 8 óra, a konkrete kunst [konkrét művészet] című kiállításon, kunsthalle basel, grosser oberlichtsaal, tájékoztató füzet in hbz.

104
max bill walter gropiusnak, 1946.1.8., uo., in: bauhaus-archiv, berlin.

105
max bill walter gropiusnak, 1946.1.8., uo.

auf moholys anfrage, die bill geschmeichelt haben dürfte, hatte bill (schon monate bevor er am 8.4.1946 den brief an kállai schrieb) auch walter gropius hingewiesen: „... wie sie vielleicht wissen, hat mich moholy eingeladen nach chicago zu kommen, aber ich bin hier derart mit arbeit überlastet, habe eine anzahl bücher in arbeit und andere projekte für den wiederaufbau und die erziehung, dass ich mich nicht entschliessen kann hier wegzugehen wo ich dringend gebraucht werde.“[104]

eine kürzere reise in die usa möchte bill hingegen nicht ausschliessen. „die dortigen probleme interessieren mich brennend, aber das leben hier in europa sagt mir besser zu ... ihr bill“[105]

mit dem aus der udssr nach grossen schwierigkeiten während der stalin-ära in die niederlande zurückgekehrten mart stam wird max bill erneut zu tun haben. denn bill wird 1938 zur teilnahme an der ausstellung „abstracte kunst“ in amsterdam eingeladen, wo mart stam nicht nur mitglied der ausstellungskommission ist, sondern auch noch selber beim einrichten der ausstellung hilft, die im april 1938 im stedelijk museum eröffnet wird. bill kann dort seine plastik „konstruktion“ (1937) und eine weitere arbeit: „vier konstruktionen über das gleiche thema“ (1935-1938), ferner zwei reliefs und zwei malereien auf glas zeigen. er befindet sich in gesellschaft hochkarätiger künstler; so werden neben vier kompositionen von piet mondrian drei arbeiten von moholy-nagy gezeigt, der inzwischen nicht mehr in london, sondern seit 1937 in chicago wohnt.

104
max bill an walter gropius, 8.1.1946, ebenda, in: bauhaus-archiv, berlin.

105
wie 104

kiállításra, ahol mart stam nem csupán tagja a kiállítási bizottságnak, hanem személyesen segít a kiállítás rendezésében, mely 1938 áprilisában nyílik meg a stedelijk múzeumban. bill ott bemutathatja konstrukció (1937) című szobrát és egy további munkáját is: a négy konstrukciót ugyanarra a témára (1935-1938), továbbá két reliefjét és két üvegfestményét. kiemelkedő művészek társaságában van; piet mondrian négy kompozíciója mellett szerepel a kiállításon moholy-nagy három munkája is, aki 1937 óta már nem londonban, hanem chicagóban él.

1944-ben moholy-nagy egy amerikai-magyar bizottság tagjaként kiállt amellett, hogy ismét franklin d. rooseveltet válasszák meg amerika elnökévé. tagja a hungarian-american council for democracy/amerikai magyar demokratikus tanàcsnak, melynek „chairman of entertainment“ [kulturális és szórakoztatási ügyek elnöke] tisztjét a budapesten született zita schwarcz (eredeti nevén strauss) töltötte be.[106] azért is említem meg mindezt, mert zita schwarcz, jóllehet férjnél volt, és moholy-nagy nemcsak hogy egymásba szeretett, hanem azt is tervezték, hogy a háború után visszatérnek magyarországra, ahol moholy-nagy új iskolát akart alapítani.

eredeti angol idézet: „... zita schwarcz, ... who was married, nevertheless described a growing personal relationship between herself and moholy during their participation in the activities of the hungarian-american council for democracy. she recalled that they tried to avoid any overt romantic involvement because they feared it would damage the institute of design. she also recalled

106
idézve lloyd c. engelbrecht nyomán, moholy-nagy: mentor to modernism, volume two, chapter five: the chicago years, cincinnati: flying trapeze press, 2009, 684. p. és azt követő oldalak

1944 engagierte sich moholy-nagy in einem amerikanisch-ungarischen komitee für die wiederwahl des us-präsidenten franklin d. roosevelt. er ist ein mitglied des „hungarian-american council for democracy“/ „amerikai magyar demokratikus tanács“, dessen „chairman of entertainment“ eine in budapest geborene frau namens zita schwarcz (geborene strauss) war.[106] ich erwähne dies aus folgendem grund – frau zita schwarcz, obwohl ihrerseits verheiratet, und moholy-nagy verliebten sich nicht nur ineinander, sondern sie hatten darüber hinaus vor, nach dem ende des krieges zusammen nach ungarn zurückzukehren, wo moholy-nagy eine neue schule eröffnen wollte.

originalzitat englisch: „... zita schwarcz, ... who was married, nevertheless described a growing personal relationship between herself and moholy during their participation in the activities of the hungarian-american council for democracy. she recalled that they tried to avoid any overt romantic involvement because they feared it would damage the institute of design. she also recalled that they considered returning together to hungary after the end of the war, where moholy could establish a school.“ [107]

106
zitiert nach lloyd c. engelbrecht, „moholy-nagy: mentor to modernism“, volume two, chapter five: the chicago years, cincinnati: flying trapeze press, 2009, s. 684f.

107
lloyd c. engelbrecht, „the chicago years“, ebenda, s. 689.

that they considered returning together to hungary after the end of the war, where moholy could establish a school.“[107]

ezt követően, mégpedig alig néhány hónappal a halála előtt, 1946 áprilisában moholy-nagy megkapta az amerikai útlevelet.[108]

walter gropius megrázó, nagyszerű búcsúbeszédben emlékezett moholy-nagyra, korábbi bauhaus-harcostársára és barátjára, aki 1946.11.24-én halt meg.

„... elképesztő vitalitást, akaraterőt és szeretetet egyesítő élet szakadt itt meg tetőpontján. amit legjobban fogunk hiányolni – mi, valamennyi barátja – az nagylelkű és szenvedélyes szívének túláradó melegsége és barátságának rendíthetetlensége.

... .. képzelőerejével egyensúlyban tudta tartani érdeklődésének elképesztő sokoldalúságát. látnokként összegezte ragyogó pillanatnyi megfigyeléseit összefüggő egésszé, ...állandóan megújulva képes volt önmagát az elfogulatlan kíváncsiság állapotában tartani, mindig készen új megközelítési módok befogadására. ... sokan emlékeznek közülünk sajátos frissességére, mellyel művészetében egy-egy új kérdést vizsgált. ...

107
lloyd c. engelbrecht, the chicago years, uo., 689. p.

108
közelebbit lásd in: lloyd c. engelbrecht, moholy-nagy: mentor to modernism, volume two, cincinnati: flying trapeze press, 2009, chapter five: the chicago years, 688. p. és azt követő oldalak

dann, und zwar nur wenige monate vor seinem tod, erhielt moholy-nagy im april 1946 noch den us-amerikanischen pass.[108]

walter gropius erinnert in einer bewegenden, grossartigen gedenkrede an seinen früheren bauhausmitstreiter und freund moholy-nagy, der am 24.11.1946 starb.

„... a life of tremendous vitality, will-power and love has been cut in its zenith. what we shall miss most – all of his friends – is the exuberant warmth of his generous, passionate heart and the faithfulness of his friendship.

... with a strong power of imagination he kept this tremendous variety of interests in creative activities in balance. his creative vision took brilliant short-cuts to synchronize his observations into a consistant [sic] whole. ... he constantly developed new ideas, managing to keep himself in a stage of unbiased curiosity from where a fresh point of view might originate. many of us will remember his peculiar freshness when faced with a new problem. ... every time when i had a discussion with him personally about our artistic problems i left him feeling deeply refreshed and satisfied. ...“[109]

walter gropius schätzte, in einem brief an lucia moholy vom 12.12.1946, dass mehr als 1.000 leute an dieser gedenkfeier im institute of design teilgenommen hätten.[110]

108
siehe näheres dazu in: lloyd c. engelbrecht, „moholy-nagy: mentor to modernism“, volume two, cincinnati: flying trapeze press, 2009, chapter five: the chicago years, s. 688f.

109
walter gropius, in seiner gedenkrede an moholy-nagy, am 27.11.1946 im institute of design, in chicago, zitiert in: lloyd c. engelbrecht, „moholy-nagy: mentor to modernism“, volume two, ebenda, s. 691.

110
in: lloyd c. engelbrecht, „moholy-nagy: mentor to modernism“, volume two, ebenda, s. 690.

ahányszor személyesen beszélgettem vele művészeti problémáinkról, mindig megújulva és megnyugodva váltam el tőle. ...“[109]

walter gropius becslése szerint, ahogy erről lucia moholynak szóló 1946.12.12-én kelt levelében beszámol, ezernél is többen vettek részt ezen az emlékünnepségen az institute of design-ban.[110]

miután az abstraction-création csoport 1937-ben feloszlott, az egykori tag, etienne béothy (beöthy istván) magyar művész a következő évben megszervezte a nem-figuratív, absztrakt és konkrét műalkotások első kiállítását magyarországon. a második világháborúban béothy részt vesz a francia ellenállásban. a háború után bill párizsba látogat, de ott, ahogy kállaival közli, nem látja viszont béothyt: „... béothyvel nem találkoztam párizsban, sok naturalista szobrot csinál, de ezeken kívül teljesen konkrétakat is, és ezek kedvesebbek neki“.[111] és a levélben pozitívan kiemelt konkrét szobrok közül, melyek etienne béothynek személy szerint „kedvesebbek“, max bill majd megvásárol egyet a saját gyűjteményébe.

manapság a veszprémi dubniczay-palotában látható etienne béothynek, valamint feleségének, anna béothy-steiner/beöthyné steiner annának néhány műve; akárcsak moholy-nagy lászló és kassák lajos több munkája.

109
walter gropius, moholy-nagy emlékére mondott búcsúbeszéde, 1946.11.27-én a chicagói institute of designban, idézi: lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism, volume two, uo., 691. p.

110
in: lloyd c. engelbrecht: moholy-nagy: mentor to modernism, volume two, uo., 690. p.

111
max bill, zürich, 1946.7.6., kállainak, uo., 69. és azt követő oldalak

nachdem sich die gruppe „abstraction création“ (paris) 1937 aufgelöst hatte, organisierte deren ehemaliges mitglied, der ungarische künstler etienne béothy (istván beöthy), im darauffolgenden jahr die erste ausstellung nichtfigurativer, abstrakter und konkreter kunstwerke in ungarn. während des zweiten weltkriegs wird béothy (beöthy) in frankreich in der französischen résistance aktiv. nach dem kriege ist bill zu besuch in paris, sieht dort aber, wie er kállai mitteilt, béothy nicht wieder: „... béothy habe ich in paris nicht gesehen, er macht viele naturalistische plastiken, aber ausserdem vollständig konkrete, die ihm lieber sind“.[111] und eine jener im brief positiv hervorgehobenen konkreten plastiken, die etienne béothy persönlich „lieber“ sind, wird max bill für seine eigene sammlung erwerben.

heutzutage kann man in der ungarischen stadt veszprém im dubniczay-palast einige werke von etienne (istván) béothy sowie von dessen gattin anna béothy-steiner/beöthyné steiner anna sehen; wie ferner u.a. auch arbeiten von lászló moholy-nagy und lajos kassák. im mai 2016 hatten die ungarischen künstler barna benedek und andrás wolsky die gute idee, olga majumder-rózsa und mich dorthin zu begleiten.

ein weiterer grund für den ausflug von budapest nach veszprém war die tatsache, dass dort zwei gemälde von andrás wolsky im museum der sammlung vass prominent präsentiert sind, die wir uns nicht entgehen liessen.

111
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda, s. 69f.

2016 májusában az a jó ötlete támadt benedek barnának és wolsky andrásnak, hogy olga majumder-rózsát és engem elkísérjenek oda.

a budapestről veszprémbe tett kirándulásnak másik oka az volt, hogy a vass-gyűjteményben wolsky andrás két festménye is előkelő helyen látható, és ezt nem szalaszthattuk el.

továbbá lehetővé tették (érdeklődésemre, mivel max billnek kállaihoz írott leveleiben fel-felbukkan fischer józsef[112] magyar ciam-építész neve, hogy erich, olga és velük együtt én is, fischer józsef által tervezett házakat tekinthessünk meg budapesten, legalábbis azok homlokzatait.

amikor a második világháború után kállai által magyarországról írt levelek érkeznek svájcba, bill megkönnyebbül, és örömmel értesül róla, hogy kállainak sikerült „átvészelnie a legrosszabbat“.[113]

bill értesíti: „... a követségen keresztül küldetek önnek egy sor kiadványt és fotót az ön keleti

andrás wolsky vor einem moholy-nagy-werk im dubniczay-palast,
veszprém, mai 2016.
wolsky andrás a dubniczay-palotában, veszprém
foto: olga majumder

112
*1901, budapest +1995, budapest

113
max bill, 1946.4.8., kállainak, uo.

ferner ermöglichten sie auf meine nachfrage hin, da in max bills briefen an kállai der name des ungarischen ciam-architekten józsef fischer[112] auftaucht, dass erich, olga und ich mit ihnen gemeinsam von józsef fischer konzipierte häuser, wenigstens deren fassaden, in budapest anschauen konnten.

als nach dem 2. weltkrieg von kállai aus ungarn geschriebene briefe in der schweiz ankommen, ist bill erleichtert, und froh zu vernehmen, dass kállai „das schlimmste überstand“[113].

bill eröffnet ihm: „... ich werde ihnen über die gesandtschaft eine anzahl veröffentlichungen und fotos senden lassen, auf ihren ostposten“, und lässt kállai wissen, dass er, bill„... vor allem hungrig nach plänen über wiederaufbau etc.“ sei.[114] und bill erwartet von kállai, „... in dieser angelegenheit das ministerium für wiederaufbau, arch. fischer zu bitten, mir etwas zu senden das sich im westen verwenden lässt zur orientierung der öffentlichkeit. viele herzliche grüsse ... max bill.“[115]

112
*1901 budapest +1995 budapest

113
max bill, 8.4.1946, an kállai, ebenda

114
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda

115
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda, s. 69f.

őrhelyére“, és tudatja kállaival, hogy ő, bill „... főleg az újjáépítés, stb. terveire van kiéhezve.“[114] és bill azt várja kállaitól, hogy „... kérje meg ebben az ügyben az újjáépítési minisztériumot, fischer építészt, hogy küldjön nekem valamit, ami nyugaton használható a nyilvánosság tájékoztatására. szívélyes üdvözlettel ... max bill.“[115]

„... inkább irigykedve tekintünk az újjáépítési lehetőségekre, melyek külföldön nyílnak, és, ha ennek hitelt lehet adni, nagyon örvendetes hírek érkeztek épp magyarországról, hogy fischer építész, a mi régi jó ciam-emberünk kapta meg a megbízatást a várostervezésre ... mint mindig, most is lendületben vagyok, egyik kiadvány a másik hátán ... viszonylag sokat írok, ami mindig igénybe vesz.

... kiadtam egy könyvecskét az újjáépítésről és tervezem, hogy új információk birtokában készítek egy másodikat. ha tud nekem segíteni magyar vagy más keleti anyaggal, nagyon boldoggá tenne, itt egyszerűen semmi sincs.[116]

114
max bill, zürich, 1946.7.6., kállainak, uo.

115
max bill, zürich, 1946.7.6., kállainak, uo., 69. és azt követő oldalak

116
megj. at: a max bill által tervbe vett „második ‚újjáépítés‘-könyv“ azonban nem valósult meg.

„... wir schauen eher neidisch auf die wiederaufbaumöglichkeiten im ausland, und gerade aus ungarn kamen, wenn man das glauben kann, sehr erfreuliche nachrichten, dass unser alter ciam-mann architekt fischer mit der stadtplanung betraut sei ... ich bin, wie immer, im schuss. publikationen überstürzen sich ... ich schreibe verhältnismässig viel, was mir ja immer mühe macht.

... ich habe ein büchlein über wiederaufbau herausgegeben, und habe im sinn ein zweites zu machen mit neuen informationen. wenn sie mir mit ungarischem oder anderem östlichen material helfen könnten wäre ich sehr beglückt, man bekommt hier radikal nichts.[116]

meine holzschnitt-publikation von arp lege ich ihnen hier auch bei und empfehle sie ihrer literarischen resp. rezensorischen aufmerksamkeit. ...“[117]

in der von bill mitgeschickten allianz-publikation konnte kállai in dem einfühlsam geschriebenen, berührenden textbeitrag max bills zur entstehungsgeschichte von jean arps „11 configurations“ (u.a.) folgendes nachlesen: „eines tages, sendungen aus dem ausland waren selten geworden, kam ein paket aus

116
anm. at: das von max bill geplante „zweite ‚wiederaufbau‘-buch“ kam dann jedoch nicht zustande.

117
anm. at: mit der arp‘schen „holzschnitt-publikation“ ist folgendes buch gemeint: „arp: 11 configurations“, publiée par max bill, avec un texte monographique de gabrielle buffet-picabia et une introduction de max bill, 1945, allianz-verlag, zürich, in: hbz
(max bill, zürich, 8.4.1946, an kállai, ebenda.)

vom ungarischen ciam-architekten józsef fischer konzipiertes haus in budapest, „napraforgó utcai kísérleti mintalakótelep“
fischer józsef magyar ciam-építész által tervezett ház, budapesten, a *napraforgó utcai kísérleti mintalakótelep*en
foto: benedek barna

az arp fametszeteiről készített kiadványomat mellékelem önnek és irodalmi, illetőleg recenzori figyelmébe ajánlom. ...“[117]

a bill által mellékelt allianz-kiadványban kállai (többek között) a következőket olvashatta max bill nagy empátiával írt megható szövegében, mely jean arp 11 configurations című művének keletkezéstörténetéről szól: „egy napon, amikor már ritkaságszámba mentek a külföldről érkező küldemények, érkezett egy csomag franciaországból. néhány fadúc volt benne, egyetlen kísérőszó nélkül. feladója arp volt. hónapokkal később pedig, az utolsó svájcba induló vonattal, melynek még nem kellett áthaladnia a német határzáron, megjelent sophie és hans arp.

érkezésükkel fény derült a fadúcok titkára is: az elmúlt 25 év ki nem nyomtatott nyomóformái voltak. arról beszélgettünk, hogy hogyan és miféle, milyen terjedelmű kiadványt lehetne készíteni, és azt javasoltam, hogy kínai jellegű könyvet csináljunk belőlük. de ezt sophie finom mosollyal hárította el: arp nem kínai, mondta, hanem európai.

ez volt az utolsó hozzájárulása jelen könyvhöz, melynek metszetei arppal való együttélésének idején keletkeztek.

117
megj. at: az arp-féle „fametszet-kiadványon“ a következő könyvet érti: „arp: 11 configurations“, publiée par max bill, avec un texte monographique de gabrielle buffet-picabia et une introduction de max bill, 1945, allianz-verlag, zürich, in hbz.
(max bill, zürich, 1946.4.8., kállainak, uo.)

frankreich. es enthielt eine anzahl holzstöcke, ohne ein wort. der absender war arp. und monate später, mit dem letzten zug nach der schweiz, der die deutsche sperre noch nicht passieren musste, erschienen sophie und hans arp.

mit ihrer ankunft lichtete sich auch das geheimnis um die holzstöcke: es waren ungedruckte platten aus den letzten 25 jahren. wir berieten über möglichkeit, art und umfang einer publikation und ich schlug vor, daraus ein buch in chinesischer art zu machen. aber mit feinem lächeln wehrte sophie ab: arp sei kein chinese, er sei europäer.

dies war ihr letzter beitrag zum vorliegenden buch, dessen schnitte während ihres zusammenlebens mit arp entstanden waren.

der plan, das buch sophie zu ehren drucken zu lassen wird nun verwirklicht, zwei jahre später, in ausgereifter, veränderter form, um drei neue blätter bereichert (I, X, XI). ...“[118]

in bezug auf das von bill verfasste erwähnte „wiederaufbau“-buch, das im oktober 1945 erschien, möchte ich an dieser stelle ergänzen, dass darin ein kapitel dem wiederaufbau in der udssr, in polen und ungarn gewidmet war. und als quelle für die situation in ungarn gibt bill den architekten fischer (budapest. 28.5.1945) an: „der vorsitzende des amtes für öffentliche arbeiten in budapest, architekt fischer, erklärt, dass die schäden an der ungarischen hauptstadt derart seien, dass der weitaus grössere teil niedergerissen werden müsse, und dass auch die fundationen im stadtzentrum und im geschäftsviertel vernichtet seien. daraus ergebe sich die notwendigkeit ganze strassenzüge niederzureissen.

118
max bill, ohne überschrift, in: „arp: 11 configurations“, ohne seitennumerierung, ebenda.

most valósul meg az a terv, hogy sophie tiszteletére kinyomtassák a könyvet, két év múltán, kiérlelt, módosított formában, három új lappal kibővítve (I, X, XI). ...“[118]

a bill által létrehozott, már említett „újjáépítés“-könyv kapcsán, mely 1945 októberében jelent meg, itt szeretném hozzátenni, hogy ebben egy-egy fejezetet szentelt az újjáépítésnek a szovjetunióban, lengyelországban és magyarországon. a magyarországi helyzet forrásául bill fischer építészt (budapest, 1945.5.28.) adja meg : „fischer építész, a fővárosi közmunkák tanácsának elnöke kijelenti, hogy olyan mérvűek a károk a fővárosban, hogy az épületek túlnyomó többségét le kell bontani, és hogy az alapok a belvárosban és az üzleti negyedben is megsemmisültek. ezért elkerülhetetlen a teljes utcaszakaszok lebontása.

újjáépítési terv budapest számára.

budapest teljes mértékben modern építési tervet alakított ki. legnagyobb része 12-14 emeletes lakótömbökben fog újjáépülni. ezáltal sok hely keletkezik kertesített és zöld területek számára. megragadják az alkalmat, hogy új alapokra helyezzék a közlekedést. új útvonalak létesítését tervezik és az elpusztult hidak egy részét nem fogják felépíteni, hanem a duna alatt épülő alagútakkal helyettesítik majd.“[119]

118
max bill, cím nélkül, in arp: 11 configurations, oldalszámozás nélkül, uo.

119
max bill: *wiederaufbau,* dokumente über zerstörungen, planungen, konstruktionen, verlag für architektur ag, erlenbach-zürich, 1945, 23. és sk. p.

wiederaufbauplan für budapest.

budapest hat einen völlig modernen bauplan aufgestellt. der grosse teil wird in 12-14stöckigen wohnblöcken wieder aufgebaut werden. dadurch wird budapest viel platz gewinnen für gartenanlagen und grünflächen. die gelegenheit wird benützt, das verkehrswesen von grund auf zu reorganisieren. es sollen neue verkehrsstrassen angelegt und eine anzahl der nun zerstörten brücken nicht mehr aufgebaut, sondern durch tunnels unter der donau ersetzt werden.“[119]

kállai würde gerne in die schweiz reisen, doch bill sieht dafür finanziell momentan keine möglichkeit. er hat indes einen auf die zukunft gerichteten vorschlag, wie man an geld kommen könne: „sie haben doch seinerzeit das buch ‚von cézanne zur konstruktiven kunst’ ... geschrieben und nun das neue. beide könnte ich eventuell in den vereinigten staaten unterbringen innerhalb einer serie ‚problems of contemporary art’, die in new york herauskommt ... ich habe den verleger [wittenborn] grundsätzlich angefragt und er antwortete mir, dass er die herausgabe umgehend prüfen werde und dass ihm moholy [lászló moholy-nagy] sagen werde, um was es sich dabei handle, da er [= wittenborn] nicht ungarisch könne ... ich

119
max bill: „wiederaufbau“, dokumente über zerstörungen, planungen, konstruktionen, verlag für architektur ag, erlenbach-zürich, 1945, s. 23f.

kállai szívesen utazna svájcba, de bill erre pillanatnyilag nem lát pénzügyi lehetőséget. van azonban arra irányuló javaslata, hogy a jövőben miként lehetne pénzhez jutni: „annak idején ön megírta a cézanne és a XX. század konstruktív művészete című könyvét ... és most az újat. mindkettőt el tudnám esetleg helyezni az egyesült államokban a ‚problems of contemporary art’ című sorozat részeként, mely new york-ban jelenik meg ... kikértem a szerkesztő [wittenborn] elvi álláspontját és azt válaszolta, hogy hamarosan megvizsgálja majd a kiadás lehetőségét és hogy moholy [moholy-nagy lászló] meg fogja neki mondani, hogy miről van szó, mivel ő [= wittenborn] nem tud magyarul ... javaslom önnek, hogy mindenesetre engedje át nekem a kiadói jogokat az usa vonatkozásában. akkor át tudom utaltatni a pénzt svájcba, és ki tudom önt fizetni, ha idejön.“[120]

bill „közvetítő személyiséggé“ nőtte ki magát és földrajzilag kelet és nyugat között közvetítve próbál kállai érdekében fellépni.

három hónappal később keletkezett levelében azonban úgy ítéli meg kállai cézanne és a XX. század konstruktív művészete című könyvét, hogy az „nem elég modern“. jelen változatában ezért nem alkalmas az az usa-ban való publikálásra.[121]

120
max bill, zürich, 1946.4.8., kállainak, uo.

121
max bill, zürich, 1946.7.6., kállainak, uo.

schlage ihnen vor, mir auf jeden fall die verlagsrechte abzutreten für die usa. dann kann ich das geld in die schweiz überweisen lassen und sie hier auszahlen, wenn sie hierher kommen.“[120]

bill hat sich zu einer „drehpunktpersönlichkeit“ entwickelt und versucht, geografisch zwischen ost und west vermittelnd, sich hier zugunsten kállais einzusetzen.

in einem drei monate später geschriebenen brief beurteilt bill dann allerdings kállais buch „von cézanne zur konstruktiven kunst“ als „nicht modern genug“. deshalb sei es in seiner vorliegenden fassung nicht zur veröffentlichung in den usa geeignet.[121]

bill ist beauftragt worden, das programm für die beteiligung einer kleinen gruppe von allianz-mitgliedern an der nationalen kunstausstellung in genf auszuarbeiten, das teilt er brieflich kállai in budapest mit; und er beschickt diese „XXIe exposition nationale des beaux-arts”, genève/genf, die an zwei ausstellungsorten, im „musée d’art et d’histoire” und im „musée rath”, vom 1. september bis zum 13. oktober 1946 stattfindet, mit fünf eigenen werken.

an kállai schreibt bill: „... die allianz macht nicht viel zur zeit ... ich hoffe von der allianz nichts mehr. hingegen werden wir erstmals als kleine gruppe geschlossen an der nationalen kunstausstellung ausstellen, da ich eingeladen wurde für unsere beteiligung ein programm auszuarbeiten. .... was machen leute unserer art in ungarn. gibt es etwas, wie sieht es aus. ....“[122]

120
max bill, zürich, 8.4.1946, an kállai, ebenda.

121
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda.

122
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda.

bill megbízást kapott, hogy dolgozzon ki programot az allianz-tagok egy kisebb csoportjának a nemzeti művészeti kiállításon való részvételére, és ezt budapestre írt levélben közli kállaival; öt saját művet küld erre a genfben rendezett XXIe exposition nationale des beaux-arts című kiállításra, mely két helyszínen, a „musée d’art et d’histoire”-ban és a „musée rath”-ban kerül megrendezésre 1946. szeptember 1-e és október 13-a között.

kállainak ezt írja bill: „... az allianz jelenleg nem sokat csinál ... az allianz-tól már nem remélek semmit. ellenben első ízben fogunk kis csoportként együttesen kiállítani a nemzeti művészeti kiállításon, mivel meghívtak, hogy a részvételünkre dolgozzak ki egy programot. .... mi újság a magunkfajta emberekkel magyarországon. van valami, mi a helyzet. ....“[122]

a behatóan érdeklődő kérdésre, hogy „mi újság a magunkfajta emberekkel magyarországon“, hamarosan szembetűnően konkrét válasz érkezik.

122
max bill, zürich, 1946.6.7., kállainak, uo.

die eindringlich-interessierte frage, „was machen leute unserer art in ungarn“, wird bald augenfällig konkret beantwortet.

sameer makarius bringt diverse „blätter” von künstlern und künstlerinnen der gruppe „európai iskola” aus budapest nach zürich, wo sie dank der vermittlung von max bill in der „galerie des eaux-vives” (september-oktober 1946) ausgestellt werden.

bill lässt ernő kállai in budapest folgendes wissen: „... eben war makarius [anm. at: sameer makarius] bei mir und überbrachte ihren brief mit buch und katalog. das alles macht grosse freude. ich werde makarius behilflich sein, hier in einer galerie [anm. at: galerie des eaux-vives] eine ausstellung der mitgebrachten blätter zu machen, und werde selbst im ‚werk‘ etwas über diese ausstellung in der chronik schreiben, roth [anm. at: alfred roth] hat mir schon eine kleine abbildung dazu zugestanden. ... viele herzliche grüsse ... max bill.“[123]

es bestand die absicht, mittels jener aus ungarn mitgebrachten „blätter“, einer von menschenhand „tragbaren“ kollektion zeitgenössischer werke, die wahrnehmungslücken in der kunstgeschichtsschreibung

123
max bill, zürich, 6.7.1946, an kállai, ebenda, s. 69f.

sameer makarius különféle „lapokat“ visz az európai iskola művészeitől budapestről zürichbe, és ezekből max bill közvetítésének köszönhetően kiállítás nyílik a „galerie des eaux-vives”-ban (1946. szeptember-október).

bill a következőt írja kállai ernőnek budapestre: „... éppen nálam járt makarius [megj. at: sameer makarius] és elhozta az ön levelét könyvvel és katalógussal együtt. mindez nagy öröm számomra. segíteni fogok makariusnak, hogy egy itteni galériában [megj. at: galerie des eaux-vives] kiállítást rendezzen a magával hozott lapokból, és jómagam írok valamit erről a kiállításról a das werkbe, a krónika rovatba, roth [megj. at: alfred roth] már meg is ígérte, hogy lesz benne hely egy kisebb kép számára. ... szívélyes üdvözlettel ... max bill.“[123]

a szándék az volt, hogy a magyarországról hozott „lapok“ – kortárs grafikák kézben „hordozható“ gyűjteményes mappája – a svájci kiállítás révén kívánatos módon kitöltsék a huszadik század művészettörténet-írásában a magyar alkotásokra vonatkozóan fennálló észlelési hézagokat.

123
max bill, zürich, 1946.7.6., kállainak, uo., 69. és azt követő oldalak

des 20. jahrhunderts die ungarischen beiträge betreffend, diese nun wünschenswerterweise mittels einer ausstellung in der schweiz auszufüllen.

anm. at: sameer makarius[124] hatte von 1930-1940 in berlin und danach von 1940-1946 in ungarn gelebt; er kam zwar aktuell aus ungarn, war aber kein ungar, sondern der sohn einer deutschen mutter und eines in ägypten geborenen libanesen. makarius und seine deutsche, jüdische ehefrau sprachen fliessend ungarisch.

in budapest war sameer makarius mitglied einer künstlergruppe, die seit 1945 existierte, und sich „európai iskola"/europäische schule nannte. zu dieser gruppe gehörte auch kassák. einige mitglieder der gruppe „európai iskola", darunter ernő kállai und sameer makarius, gründeten 1946 „elvont művészek csoportja" - eine neue gruppe „abstrakter", beziehungsweise konkreter künstler/-innen.[125]

diese fakten wurden dankenswerterweise in budapest nach meiner anfrage dort im august 2015 für mich von barna benedek recherchiert; und er ergänzt: „das jahr 1948 bedeutete dann das ende der schöpferischen freiheit. wegen der stalin-doktrin in sachen kunstausübung wurden viele künstler in die illegalität abgedrängt."

des weiteren fand olga majumder-rózsa heraus, dass der sohn von sameer makarius folgende zeilen auf englisch (im internet) veröffentlichte – über einen aufenthalt seines vaters im jahr 1946 in zürich, wo sameer makarius kontakt zu max bill hatte: „... in 1946 my father has left budapest to go to zurich. he has exhibited there his constructivist paintings and has met werner bischof as

124
* 29.4.1924 kairo +3.8.2009 buenos aires

125
liste der mitglieder, siehe: http://artportal.hu/lexikon/iranyzatok/elvont-muveszek-csoportja

megj. at: sameer makarius[124] 1930-tól 1940-ig berlinben, majd 1940-től 1946-ig magyarországon élt; éppen magyarországról érkezett ugyan, de nem magyar volt, hanem német anya és egyiptomban született libanoni apa gyermeke. makarius és zsidó származású, német felesége folyékonyan beszélt magyarul.

budapesten sameer makarius az 1945 óta fennálló művészeti csoport, az európai iskola tagja volt. ehhez a csoporthoz tartozott kassák is. a csoport néhány tagja, köztük kállai ernő és sameer makarius, 1946-ban megalapította az elvont művészek csoportját – az „absztrakt", illetve konkrét művészek új csoportját.[125]

ezeket a tudnivalókat 2015 augusztusában érdeklődésem nyomán és nagy örömömre benedek barna nyomozta ki budapesten; és hozzáteszi: „az 1948-as év az alkotói szabadság végét jelentette. a művészetek gyakorlását meghatározó sztálini doktrína miatt sok művész illegalitásba kényszerült."

ezenkívül majumder-rózsa olga nyomára bukkant annak, hogy sameer makarius fia az alábbi sorokat publikálta angolul (az interneten) – apja 1946-os zürichi tartózkodásáról, amikor sameer makarius kapcsolatba került max billel: „... in 1946 my father has left budapest to go to zurich. he has exhibited there his constructivist paintings and has met werner bischof as well as constructivist painter max bill. from both he has bought and conserved until his death the works and the letters. ..." [126]

werner bischof és max bill egyaránt tagja volt az „allianz" művészegyesületnek.

124
*1924.4.29., kairó +2009.8.3., buenos aires

125
a tagok névsorát lásd itt: http://artportal.hu/lexikon/iranyzatok/elvont-muveszek-csoportja

126
karim makarius, e-mail.

well as constructivist painter max bill. from both he has bought and conserved until his death the works and the letters. ...“[126]

werner bischof und max bill waren beide mitglied in der künstler-und-künstlerinnen-vereinigung „allianz“.

in der bibliothek im haus bill fand ich in einem buch mit von sameer makarius in buenos aires aufgenommenen schwarzweiss-fotografien eine handschriftliche widmung - mit einem auf das jahr „1946“ bezogenen dank an max bill: „für max bill in dankbarkeit für die freundliche hilfe an den jungen kollegen im jahre 1946, sameer makarius, buenos aires, 11 september 1960“[127].

anm. at: karim makarius weiss aus familieninternen diskussionen, dass sein vater sameer makarius „ein linker“ war. doch ist er sich nicht sicher, ob der vater „eher ein sozialist oder ein kommunist“(?) gewesen sei. sein vater habe ihm erzählt, dass er damals „die blätter“ der gruppe „európai iskola“ in einem rotkreuz-„truck“ (lastwagen) nach zürich gebracht habe.[128] anfangs war wohl vorgesehen, dass max bill

126
karim makarius, e-mail

127
in: sameer makarius, „buenos aires y su gente“, compañia general fabril editora, 1960, hbz

128
karim makarius, 30.8.2015, e-mail an at.

a haus bill könyvtárában kézírásos ajánlást találtam sameer makarius buenos airesben fotózott fekete-fehér fényképeket tartalmazó könyvében – az „1946“–os évre vonatkozóan max billnek szóló köszönettel: „max billnek mély hálával a segítségért, melyet fiatal kollégájának nyújtott 1946-ban, sameer makarius, buenos aires, 1960. szeptember 11.“.[127]

megj. at: karim makarius családon belüli vitákból tudja, hogy apja, sameer makarius „baloldali“ volt. de nem biztos benne, hogy apja „inkább szocialista vagy kommunista“(?) volt-e. apja azt mesélte neki, hogy az európai iskola „lapjait“ annakidején egy vöröskeresztes teherautón hozta magával zürichbe.[128] kezdetben valószínűleg azt tervezték, hogy max bill legyen a zürichi „magyar kiállítás“ kurátora, de aztán megkönnyebbülten ír arról, hogy a felgyógyult sameer makarius most már képes lesz átvenni tőle ezt a feladatot.

megj. at: bill ezt írja makariusnak: „... nagyon jó, hogy kézbe tudja venni a magyar kiállítást, mert jelenleg rengeteg a munkám és gyakran a legkülönbözőbb körülmények akadályoznak a legsürgősebb teendők intézésében, úgyhogy örülök minden tehermentesítésnek. augusztus végétől ráadásul nem leszek

127
in sameer makarius: buenos aires y su gente. compañia general fabril editora, 1960 in hbz

128
karim makarius, 2015.8.30., e-mail at-nak.

die „ungarische ausstellung“ in zürich kuratieren sollte. doch dann äussert er sich erleichtert darüber, dass der rekonvaleszente sameer makarius nun offenbar im stande sei, diese aufgabe zu übernehmen.

anm. at: bill schreibt an makarius: „... dass sie sich der ungarischen ausstellung annehmen können ist sehr schön, denn ich bin zur zeit kolossal mit arbeit überlastet und werde oft auf alle möglichen arten dennoch vom dringlichsten abgehalten, so dass ich froh bin um jede entlastung. zudem bin ich um ende august für einige zeit weg. ich glaube dass es unter diesen umständen vielleicht das beste wäre, der galerie [anm. at: der „galerie des eaux-vives“ in zürich] die blätter und bilder zu geben ... bitte geben sie mir dazu ihr einverständnis.“[129]

max bill ebnete den weg, damit diese „blätter“[130] in zürich in der „galerie des-eaux-vives“, zu der bill gute verbindungen unterhält, gezeigt werden können. hansegger, der inhaber der galerie, ist selber ein künstler und mitglied der gruppe allianz.

die „moderne kunst in ungarn“ betitelte ausstellung findet vom 16. september bis zum 11. oktober 1946 in der „galerie des eaux-vives“, im zürcher seefeldquartier, in der seefeldstrasse 48 statt. auf der einladung notierte max bill, dass er selber diese ausstellung „am 17.9.46 besichtigt“ habe[131].

129
max bill, zürich, 12.8.1946, an sameer makarius; briefkopie zur verfügung gestellt von karim makarius.

130
jene „collection de feuilles des camarades [en hongrie]“, die bill auch in einem brief an seinen in paris lebenden freund georges vantongerloo, am 8. juli 1946, erwähnt

131
dokument c/o karim makarius, buenos aires

itt egy ideig. azt hiszem, hogy ilyen körülmények között talán az lenne a legjobb, ha átadnám a képeket a galériának [megj. at: a zürichi galerie des eaux-vives-nak] ... kérem, adja ehhez hozzájárulását.“[129]

max bill egyengette az utat, hogy ezek a „lapok“[130] bemutatásra kerülhessenek a zürichi galerie des-eaux-vives-ban, melyhez jó kapcsolatai vannak billnek. hansegger, a galéria tulajdonosa, maga is művész és az allianz-csoport tagja.

a modern művészet magyarországon című kiállítás 1946. szeptember 16-tól október 11-ig volt látható a galerie des eaux-vives-ben, a zürichi seefeldquartier-ban, a seefeldstrasse 48. alatt. max bill a meghívón megjegyezte, hogy ő maga „46.9.17-én látogatta meg” a kiállítást[131].

a neue zürcher zeitung (nzz) kritikájából kiderül, hogy „... tizenhét modern magyar festő ... állít ki, mégpedig egyetlen festő kivételével (aki véletlenül zürichben tartózkodik) többnyire kisebb munkákat, tus, színes és ceruzarajzokat, tehát egyes lapokat, melyeket ma még át lehet vinni a határon, anélkül, hogy a vámosokkal mindjárt ... konfliktusba kerülne az ember. ... makarius (megj. at: sameer makarius) egyszínű alapon mindig fekete, de mindig némileg módosított állványzatot fest, ... martyn ‚háború‘-ja

129
max bill, zürich, 1946.8.12., sameer makariusnak; a levél másolatát karim makarius bocsátotta rendelkezésünkre.

130
az a bizonyos „collection de feuilles des camarades [en hongrie]“, melyet bill párizsban élő barátjának, georges vantongerloonak 1946. július 8-án írt levelében is megemlít

131
dokumentum c/o karim makarius, buenos aires

wie einer kritik in der „neue(n) zürcher zeitung“ (nzz) zu entnehmen ist, „... stellen ... siebzehn moderne ungarische maler ... aus, und zwar bis auf eines einzigen malers ausnahme (der sich zufällig in zürich befindet) meist kleinere arbeiten, tusch, bunt- und bleistiftzeichnungen, einzelne blätter also, wie man sie heute noch über die grenzen bringen kann, ohne gleich mit den zöllnern ... in konflikt zu geraten. ... makarius [anm. at: sameer makarius] malt, auf einfarbigem fond stets ein schwarzes, aber jedesmal etwas anders abgewandeltes gerüst, ... martyns ‚krieg‘ (anm. at: eine arbeit des künstlers ferenc martyn) besteht aus sturmzerrissenen und wutzerfetzten netzen und segeln, ... balint schildert die höllenschrecken der deportation .... gyarmathy [anm. at: der maler tihamér gyarmathy][132] ist der chaotische ‚dynamiker‘ der gesellschaft ....“[133]

anm. at: „... that collection of ‚blätter‘ of the collegues of my father has been exhibited in zurich and many years after bought by a hungarian living in new york who has donated them to a museum in pécs where those paintings, ... have been exhibited as ‚muller-makarius europai iskola collection“.[134]

132
*8.3.1915 pécs +9.1.2005 budapest

133
ausstellungsbesprechung „moderne ungarische maler“, in: nzz, 27.9.1946, s. 12.

134
karim makarius, buenos aires, 30.8.2015, per e-mail an at.

(megj. at: martyn ferenc munkája) vihar- és düh-szaggatta hálókból és vitorlákból áll, ... bálint a deportáció borzalmait ábrázolja .... gyarmathy [megj. at: gyarmathy tihamér festőművész][132] a társaság legkaotikusabb ‘dinamikusa’ ....“[133]

megj. at: „... that collection of ‚blätter‘ of the collegues of my father has been exhibited in zurich and many years after bought by a hungarian living in new york who has donated them to a museum in pécs where those paintings, ... have been exhibited as ‚muller-makarius europai iskola collection“.[134]

a nzz kritikájában utoljára említett gyarmathy tihamér „szent jános téri lakását” budapest ostromakor „1944-ben bombatalálat érte ... és több mint száz festménye elpusztult”.[135]

max bill és az nzz kritikájában „kaotikus dinamikusnak“ nevezett gyarmathy tihamér már 1939-ben találkozott zürichben. gyarmathy annak idején, olaszországi, franciaországi, németországi és svájci

132
*1915.3.8., pécs +2005.1.9., budapest

133
a „modern magyar festők“ című kiállítás ismertetése, in nzz, 1946.9.27., 12. p.

134
karim makarius, buenos aires, 2015.8.30., e-mailben at-nak

135
sinkovits péter: gyarmathy tihamér, új művészet könyvek, budapest, 1991, magyar és angol, 9. p.

dem in der nzz-kritik zuletzt erwähnten tihamér gyarmathy waren während eines bombenangriffs auf budapest im jahr 1944 in seiner wohnung am st.jános-platz „mehr als hundert werke“ zerstört worden[135].

max bill und der in der nzz-kritik als „chaotischer dynamiker“ bezeichnete tihamér gyarmathy waren sich schon 1939 in zürich persönlich begegnet. gyarmathy traf damals, während einer studienreise durch italien, frankreich, deutschland und die schweiz, in paris vermittelt von istvàn beöthy (étienne béothy), jenem früheren „abstraction-création“-kollegen max bills, zuerst piet mondrian, und danach in zürich max bill.

„... he went to zurich where he also made the acquaintance of max bill who had been a good friend of ernő kállai, and wanted to present him his new portfolio, hence asked gyarmathy to take it along to budapest.“[136] von dieser studienreise sei tihamér gyarmathy „im herbst 1939“[137] nach budapest zurückgekehrt.

bei dem im text von péter sinkovits nicht näher bezeichneten „portfolio“ max bills, das tihamér gyarmathy mit nach budapest nahm – und dort dem kunstkritiker ernő kállai übergab, muss es sich um die mappe der „quinze variations...“/der „fünfzehn variationen über ein thema“, gehandelt haben, die 1938 in paris erschienen war. und in ungarn habe ernő kállai den tihamér

135
péter sinkovits: „gyarmathy tihamér“, új művészet könyvek, budapest, 1991, ungarisch und englisch, s. 20

136
péter sinkovits: „gyarmathy tihamér“, ebenda, s. 20.

137
laut sinkovits péter, ebenda, s. 21.

tanulmányútja során a párizsban élő étienne béothy, max bill korábbi abstraction-création-kollégájának közvetítése révén előbb piet mondriannal, majd max billel is találkozott.

„... zürichben .. ismerkedett meg max billel, aki korábban kállai ernővel jó barátságban volt. max bill az újonnan készült mappáját akarta barátjának ajándékozni ... ezért gyarmathyt kérte meg, hogy vigye magával budapestre“[136] erről a tanulmányútról gyarmathy tihamér „1939 őszén“ tért vissza budapestre.[137]

max billnek sinkovits péter szövegében közelebbről meg nem nevezett „portfóliója“, melyet gyarmathy tihamér magával vitt budapestre – és ott átadta kállai ernő műkritikusnak, alighanem a quinze variations.../ tizenöt változat egy témára című mappája volt, mely 1938-ban jelent meg párizsban. és magyarországon kállai ernő összehozta gyarmathy tihamért kassák lajossal, a nagy teoretikussal és művészeti események szervezőjével:

„... kállai megismertette a fiatal festőt a korszak másik nagy művészetszervezőjével és teoretikusával, kassák lajossal.“[138]

136
sinkovits péter: gyarmathy tihamér, uo., 9. p.

137
sinkovits péter , uo., 10. p.

138
sinkovits péter, uo.,9. p.

gyarmathy dann mit lajos kassák zusammengebracht, dem grossen theoretiker und organisator von kunstveranstaltungen: „... kállai acquainted him with lajos kassák, the other great art organiser and theorist of the age.“[138]

im anschluss an die ausstellung der blätter aus ungarn hat max bill in derselben galerie eine einzelausstellung von gemälden - „alles öl auf leinwand“[139] und plastiken. anm. at: „max bill“, galerie des eaux-vives, vernissage am samstag den 19. oktober 15 uhr, 20. oktober bis 15. november 1946.[140]

danach wurde die galerie geschlossen, weil hansegger zürich verliess.

dem sameer makarius, der später in buenos aires lebt, gelingt es, die ungarischen „blätter“ 1954 und 1957 in argentinien auszustellen. und noch später werden diese „blätter“ von miklós müller erworben – und im jahr 2003 in pécs/ungarn ausgestellt.

(siehe den ausstellungskatalog, ungarisch/englisch: „the makarius-müller collection, lost pages from the history of 20th-century hungarian art“, museum gallery pécs, 2003, mit zahlreichen abbildungen und dem text „rediscovered pages ...“, dem ich noch folgendes zitat entnehme: „this material [anm. at:

138
péter sinkovits, ebenda, s. 20.

139
handschriftliche notiz, max bill in: hbz

140
einladungsfaltblatt in: hbz

a magyarországról érkezett lapok kiállítását követően max bill festményeiből - „mind olaj vászonra“[139] – és szobraiból önálló kiállítás nyílik ugyanebben a galériában. megj. at: „max bill“, galerie des eaux-vives, megnyitó október 19-én 15 órakor, 1946.október 20-tól november 15-ig.[140]

a kiállítás után hansegger elhagyta zürichet, ezért bezárt a galéria.

sameer makariusnak, aki később buenos airesben él, 1954-ben és 1957-ben argentínában sikerül kiállítania a magyar „lapokat“. még később müller miklós vásárolja meg ezeket a „lapokat“ – és 2003-ban pécsett kiállítás nyílik belőlük.

(lásd a magyar/angol nyelvű kiállítási katalógust: elveszett lapok a XX. századi magyar művészet történetéből, a makarius-müller gyűtemény. múzeum galéria, pécs, 2003, számos képpel és a „megkerült lapok...” című szöveggel, melyből kiragadom még ezt az idézetet: „ez a visszatérni nem szándékozó makarius házaspárral zürichbe küldött anyag [megj. at: a „lapokat“ érti rajta], elfért egy átlagos méretű mappában, de alkalmas volt arra, hogy .. delikát kiállítási együttesként lépjen működésbe. ... a svájci kiállítás után hamarosan palackba zárt ... üzenetté lett ez a bolyongó mappa, míg feladóinak többségét itthon az extrém történelmi időjárás szigetlétre kárhoztatta, a nyilvánosságtól elzárt hajótörötté tette.

139
kézírásos feljegyzés, max bill in hbz

140
meghívó-szórólap in hbz

gemeint sind die „blätter“], fitting into an average-sized manila folder, was sent to zurich with the makarius couple, who intended never to return, but it was also capable, ... of operating as a delicate collection for exhibition ... soon after the swiss exhibition this wandering folder became a message in a bottle, while the majority of its senders in hungary were doomed by the vicissitudes of history to the role of shipwreck survivors, isolated far from the public view. as is made clear in miklós müller's recollections, the majority faced two choices: actual or virtual emigration. the group scattered, ... “.[141]

die stationen der überaus komplizierten politischen entwicklungen ungarns sind für mich aussenstehende unübersichtlich. erich schmid und ich hatten uns vor jahren einmal darum bemüht, wenigstens einen teilaspekt davon zu verstehen; und luden die psychoanalytikerin dr. regula schiess zu einer lesung aus ihrer dissertation (in zusammenarbeit mit juca und gábor magos-gimes): „wie das leben nach dem fieber” (psychosozial-verlag, giessen 1999) am 30. oktober 1999 in das haus bill ein.

anm. at: juca und gábor magos-gimes, ein 1956 aus ungarn in die schweiz geflüchtetes ehepaar, idealistische kommunisten jüdischer herkunft aus assimilierten intellektuellenfamilien, haben regula schiess ihre lebensgeschichte erzählt – und die psychoanalytikerin ergänzte das ihr erzählte durch eigene recherchen. „das resultat ist eine anschauliche und spannende geschichtsschreibung, welche die grossen themen psychoanalyse, faschismus, krieg, sozialismus, aufstand und flüchtlingsdasein zeigt, wie sie von den menschen in ihrem alltag gelebt und diskutiert wurden.”[142]

141
györgy várkonyi, „rediscovered pages“, in: „the makarius-müller collection, ...“, ebenda, s. 3.

142
aus dem klappentext des buches.

ahogy müller miklós visszaemlékezéseiből is kiviláglik, legtöbben két lehetőség – a tényleges vagy belső emigráció – közül választhattak.“[141]

magyarország rendkívül bonyolult politikai fejleményeinek állomásai áttekinthetetlenek számomra, kívülálló számára. erich schmid és én évekkel ezelőtt egyszer kísérletet tettünk arra, hogy legalább egy részaspektusukat megértsük: meghívtuk dr. regula schiess pszichoanalitikust, hogy (magos-gimes jucával és gáborral együttműködésben írt) disszertációjából: wie das leben nach dem fieber [mint a láz utáni élet] (psychosozial-verlag, giessen 1999) tartson egy előadást a haus billben 1999. október 30-án.

megj. at: magos-gimes juca és gábor, 1956-ban magyarországról svájcba menekült házaspár, zsidó származású idealista kommunisták asszimilált értelmiségi családokból, elmesélték élettörténetüket regula schiessnek – és a pszichoanalitikusnő saját kutatásokkal egészítette ki az elmondottakat. „olyan szemléletes és izgalmas történelemírás lett ennek eredménye, mely bemutatja a pszichoanalízis, a fasizmus, a háború, a szocializmus, a forradalom és a menekültlét nagy témáit, és azt, hogy ezeket miként élték és vitatták meg az emberek a mindennapjaikban.”[142]

141
várkonyi györgy: „megkerült lapok ...” in a makarius-müller gyűjtemény ..., uo., 3. p.

142
a könyv fülszövegéből

max bill kuratiert die ausstellung „konkrete kunst - 50 jahre entwicklung“ (im helmhaus zürich, 8. juni bis 14. august 1960.).

in dieser übersichtsschau sollten neben einigen werken von max bill bevorzugt werke von georges vantongerloo präsentiert werden; neben zahlreichen werkbeispielen anderer künstler, darunter auch einige leihgaben von vier ursprünglich aus ungarn stammenden kunstschaffenden.

anm. at: während seiner vorbereitungsarbeiten schrieb max bill dazu an vantongerloo (im original frz.): „mon cher georges, ... en ce qui concerne l’exposition à zurich ... chacun son apport. chacun sa place. c’est forcément celui qui a contribué le maximum ‚d’inventions’ qui sort comme l’important. à mon avis c’est toi. le musée helmhaus c’est celui près de la limmat au centre de la ville ... c’est très central avec des vues sur la fleuve et des rues le long de la fleuve ... parmi les artistes que je compte montrer se trouvent ceux que tu nommes, sauf balla. mais ausssi un nombre considérable de jeunes que tu ne connais pas encore et qui posent de bons problèmes. ... bien cordialement bill”[143]

ausser zwei werken des (verstorbenen) moholy-nagy präsentierte bill 1960 ein „sentiment déchiffré“ betiteltes werk aus eisen und holz des ungarischen malers, architekten und bildhauers zoltán kemény[144],

143
architekt max bill, jenatschstrasse 10, zürich 2, 6.2.1960, an georges vantongerloo, 7, impasse du rouet, paris 14e, in: hbz.

144
*2.3.1907 banica, heute băniţa, rumänien; +14.6.1965 zürich

max bill a kurátora a konkrete kunst - 50 jahre entwicklung [konkrét művészet – 50 év alakulásai] című kiállításnak (a zürichi helmhausban, 1960. június 8.-augusztus 14.).

ezen az átfogó bemutatón max bill néhány műve mellett különösen georges vantongerloo művein volt a hangsúly; számos más művész egyes műveinek, köztük négy, eredetileg magyarországról származó alkotó által kölcsönadott mű társaságában.

megj. at: az előkészületek során max bill a következőt írta erről vantongerloonak (francia eredetiben): „mon cher georges, ... en ce qui concerne l’exposition à zurich ... chacun son apport. chacun sa place. c’est forcément celui qui a contribué le maximum ‚d’inventions’ qui sort comme l’important. à mon avis c’est toi. le musée helmhaus c’est celui près de la limmat au centre de la ville ... c’est très central avec des vues sur la fleuve et des rues le long de la fleuve ... parmi les artistes que je compte montrer se trouvent ceux que tu nommes, sauf balla. mais ausssi un nombre considérable de jeunes que tu ne connais pas encore et qui posent de bons problèmes. ... bien cordialement bill”.[143]

1960-ban az (elhunyt) moholy-nagy két művén kívül bill bemutatta kemény zoltán magyar festő, építész és szobrász[144] sentiment déchiffré című művét is. kemény 1942 óta zürichben élt és divatrajzokat

143
max bill építész, jenatschstrasse 10, zürich 2, 1960.2.6., georges vantongerloonak, 7, impasse du rouet, paris 14e, in: hbz.

144
*1907.3.2., banica, ma băniţa, románia +1965.6.14., zürich

der seit 1942 in zürich lebte und für die „annabelle“ modezeichnungen anfertigte; sowie eine gemeinsam komponierte gouache des in paris lebenden ehepaars françois[145] und véronique/vera[146] molnar.

vera molnar: „zwischen emotion und methode“ und max bill

mit den molnars bleibt bill in den folgenden jahren weiterhin in kontakt. so hielt max bill anlässlich der ausstellung „vera molnar: zwischen emotion und methode“ in zürich im dezember 1988 die eröffnungsrede.

in dieser ausstellung zeigte vera molnar verschiedene, je monofarbene, ursprünglich konzentrische quadrat-konturlinien, die sie zufällig von einem computer, variieren, verformen liess. und bill hielt seine rede aus anerkennung für die konkrete künstlerin, obwohl er selber keinerlei umgang mit dem computer pflegte.

145
*1922 szentes, ungarn +1993 paris

146
*1924 budapest

készített az annabelle című lap számára; valamint françois[145] und véronique/vera[146] molnar párizsban élő házaspár közösen komponált gouache-át.

„vera molnar: érzés és módszer között“ és max bill

molnárékkal bill a későbbi években is kapcsolatban marad. így max bill tartotta a megnyitóbeszédet a vera molnar: zwischen emotion und methode című kiállításán zürichben, 1988 decemberében.

ezen a kiállításon vera molnar különféle, csupa egyszínű, eredetileg koncentrikus négyzet-kontúrvonalat állított ki, melyeket számítógép segítségével véletlenszerűen variált, átalakított. bill pedig a konkrét művész iránti elismerése jeléül tartotta meg beszédét, annak ellenére, hogy ő maga sohasem használt számítógépet.

molnar vera azt írja a munkamódszerével kapcsolatban, hogy egy számítógépes sorozatnak nem lehet minden egyes szakasza műalkotás, hanem „a festészeti kutatás próbái“, mely vizuális lehetőségeknek ő „csupán csekély százalékát“ fogadja el; és

145
*1922. szentes +1993. párizs

146
*1924 budapest

vera molnar schreibt zu ihrer arbeitsmethode, dass nicht jede etappe einer solchen computerserie ein kunstwerk sein könne, sondern „proben einer malerischen forschung“, von denen sie „nur einen kleinen prozentsatz dieser visuellen möglichkeiten“ akzeptiere; und betont, dass der computer nur „hilft“, aber weder erfinden noch selber gestalten könne.[147]

im jahr darauf besuchte max bill mit mir zusammen das ehepaar françois und vera molnar in paris.

françois molnar, professor an der pariser universität „sorbonne“, übergab uns das manuskript eines vortrages zur „syntax des blickes: eine einführung in die wissenschaftliche analyse der malerischen komposition“[148] und vera fotografierte uns während des betrachtens ihrer werke.

nach dem tode ihres mannes kam vera molnar max bill und mich 1994 in zumikon besuchen.

einladung zur ausstellung „vera molnar: zwischen emotion und methode“, galerie-atelier „e“, schifflände 5, zürich, 1.12.1988-18.2.1989
meghívó vera molnar: zwischen emotion und methode című kiállításra, galerie-atelier „e“, schifflände 5, zürich, 1988.12.1.- 1989.2.18.
in: hbz

max bill verstarb am 9. dezember 1994. nach seinem tode gründete ich die „max bill georges vantongerloo stiftung“ und kuratierte im haus bill eine gruppenausstellung, in der ich auch ein gemälde von vera molnar präsentierte. anm. at: „erste ausstellung im haus bill“, samstag, 4. november 1995 bis 30. april 1996: mit werken von carl andre, rolf bendgens, max bill, eberhard blum, trevor clarke, jan dibbets, lucio fabro, ann

147
zitiert nach katalog „vera molnar“, vasarely muzeum budapest, 1990, s. 16/übertragen ins deutsche im katalog „vera molnar 9 quadrate“, gesellschaft für kunst und gestaltung e.v., bonn, 7.6.-28.7.1991, in: hbz

148
den er an der „fachhochschule des saarlandes“, fachbereich design, saarbrücken, am 8.12.1988 gehalten hatte. in: hbz

angela thomas und max bill vor einem werk von vera molnar, in der rue hallé 54, paris, 1989
angela thomas és max bill vera molnar műve előtt, rue hallé 54, párizs, 1989
foto: vera molnar
in: hbz

anm. at: dieses foto ist auch abgebildet in: „vera molnar, inventar 1946-1999“, herausgegeben von linde hollinger, preysing-verlag, s. 581.
megj. at: a *vera molnar, inventar 1946-1999* című könyvben is megjelent ez a fotó. szerk. linde holinger, preysing-kiadó, 581.o

hangsúlyozza, hogy a számítógép csak „segít“, de se kitalálni, se magától alkotni nem tud.[147]

egy évvel később max bill velem együtt látogatta meg a françois és vera molnar házaspárt párizsban.

françois molnar, a sorbonne professzora, átadta nekünk a *pillantás mondattana: bevezetés a festői kompozíció tudományos elemzésébe* című előadásának kéziratát,[148] vera pedig lefényképezett bennünket, miközben megtekintettük a műveit.

férje halála után vera molnar 1994-ben ellátogatott max billhez és hozzám zumikonba.

max bill 1994. december 9-én halt meg. halála után létrehoztam a „max bill georges vantongerloo alapítványt“ és csoportos kiállítást szerveztem a haus billbe, melyen bemutattam vera molnar egy festményét is. megj. at: első

147
idézet a vera molnar c. katalógusból, vasarely múzeum budapest, 1990, 16. p./német fordításban a „vera molnar 9 quadrate“ című katalógusban, gesellschaft für kunst und gestaltung e.v., bonn, 1991.6.7.-7.28., in hbz.

148
melyet a fachhochschule des saarlandes [saarlandi főiskola] dizájn karán tartott 1988.12.8-án. in hbz.

lehmann, sol lewitt, richard long, peter lowe, ingeborg lüscher, vera molnar, takashi naraha, lawrence weiner, christian wulffen.

vera molnar konnte nicht nur lustvoll witzig sein, sondern auch ihre gefühlvoll-träumerische seite zulassen. so schickte sie mir ihre aquatinte-arbeit „la sainte victoire“ (1987-1997), mit den beigelegten zeilen: „... françois [molnar] ... a encore vu ... les premières esquisses. ... étudiants aux beaux-arts à budapest, la sainte victoire formait le pivot de nos rêves: nicher une petite maison blanche à ses pieds, pour y cultiver des oignons et faire de la peinture. v.m.“. vera molnar vermag ordentliches, geordnetes, vergnügt, lustvoll und witzig anzukicken, bis daraus „unordnungsfaktoren“ resultieren, die zwar unsere sehgewohnheiten irritieren, in frage stellen, aber uns nicht an ein chaotisches ergebnis ausliefern.

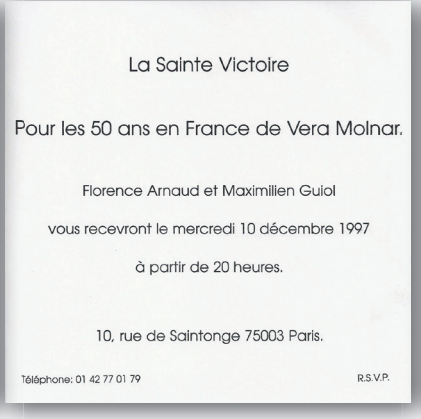

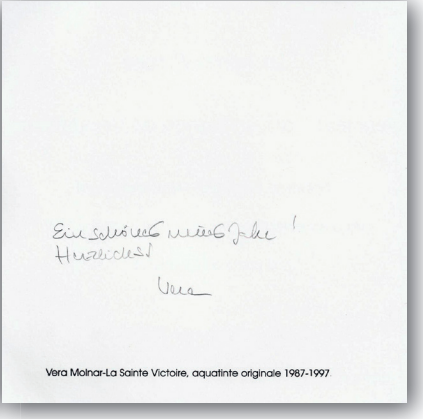
während andrás wolsky an der budapester „university of fine arts“ bei dóra maurer und miklós peternák studierte (1991-1998), liess er sich nicht nur in malerei, sondern auch im fach „intermedia“ unterrichten. und in seinen aktuelleren werken spielt andrás wolsky seinerseits mit zufallsmomenten, verfährt dabei aber ganz anders als vera molnar. er hat ein erstaunliches grundvertrauen und eine methode, mit der er zufällige, chaotische anteile in seinen kompositionen „auffängt“. seine werke bewegen sich auf einer hohen

kiállítás a haus billben 1995. november 4-től 1996. április 30-ig: carl andre, rolf bendgens, max bill, eberhard blum, trevor clarke, jan dibbets, lucio fabro, ann lehmann, sol lewitt, richard long, peter lowe, ingeborg lüscher, vera molnar, takashi naraha, lawrence weiner, christian wulffen műveiből.

vera molnar nemcsak hogy felszabadultan vicces tudott lenni, de érzelmes-álmatag oldalát sem titkolta. la sainte victoire (1987-1997) című akvatinta-művét az alábbi sorokkal küldte el nekem: „... françois [molnar] ... a encore vu ... les premières esquisses. ... étudiants aux beaux-arts à budapest, la sainte victoire formait le pivot de nos rêves: nicher une petite maison blanche à ses pieds,

qualitätsstufe. sie sind zeitgenössisch und frisch. ihn, wolsky, hatte die grosse „max bill"-retrospektive in budapest (mücsarnok/palace of exhibitions, 25.9. – 25.11.1986) dazu angeregt, selber künstler zu werden.

barna benedek hingegen fühlte sich als junger mensch von einer in der stadt pécs aufgestellten skulptur des victor vasarely[149] angezogen und zu eigenem kunstschaffen motiviert.

vera molnar aus paris zu besuch bei at und max bill in zumikon, 1994
vera molnar párizsból meglátogatja at-t és max billt zumikonban, 1994
foto: angela thomas

andrás wolsky beschreibt rückblickend die situation, in der er sich damals befand: „… bei mir begann das ganze irgendwie so, dass mich in der grundschule am meisten die zeichnungsaufgaben bewegten, und bei diesen konnte ich in der regel durch meine genauigkeit, meine beobachtungsgabe und mit der nötigen geduld … erfolge erzielen. (als kind bereitete mir zu hause das schaffen, das basteln … die grösste freude.) nach der grundschule hätte ich gerne in der fachmittelschule für bildende kunst einen studienplatz bekommen, doch wegen meiner mittelmässigen noten wurde ich nicht aufgenommen und so kam ich stattdessen in eine fachmittelschule für strassen- und brückenbau, was ich die ganze zeit über hasste. während dieser vier jahre war ich auf der suche nach meiner identität. (anm. der übersetzerin: die ungarische grundschule dauert acht schuljahre, länger also als die primarschule in

149
*9.4.1906 pécs +15.3.1997 paris

pour y cultiver des oignons et faire de la peinture. v.m." ill.: vera molnar: la sainte victoire (1987-1997)(in hbz). vera molnar kaján élvezettel és viccesen képes a rendeset, a rendezettet addig a fokig megbillenteni, amíg „rendetlenség-faktorok" nem alakulnak ki belőle, melyek bár irritálják és megkérdőjelezik látási szokásainkat, mégsem szolgáltatnak ki bennünket valamiféle kaotikus végeredménynek.

wolsky andrás a budapesti képzőművészeti egyetemen maurer dóránál és peternák miklósnál tanult (1991-1998), és a festészet mellett az intermédia szakot is elvégezte. mostanában keletkezett munkáiban wolsky véletlen mozzanatokkal játszik, de eközben egész másként jár el, mint vera molnar. munkáiból bámulatos, alapvető bizalom árad, használt módszerével pedig „elkapja" kompozícióiban a véletlen, kaotikus mozzanatokat. alkotásai remek színvonalúak, egyszerre kortársiak és frissek. wolskyt a budapesti max bill retrospektív kiállítás (műcsarnok, 1986. 9. 25.- 11.25.) ösztönözte arra, hogy maga is művész legyen.

benedek barnát viszont fiatalként victor vasarely[149] egy pécsett felállított szobra vonzotta és motiválta a művészi alkotómunkára.

vera molnar: „la sainte victoire" (1987-1997)
vera molnar: *la sainte victoire* (1987-1997)
in: hbz

wolsky andrás visszatekintve így írja le akkori helyzetét: „nálam az valahogy úgy kezdődött, hogy az általános iskolában a rajzi feladatok tudtak leginkább megmozgatni, ott rendszerint sikereket

149
*1906.4.9., pécs +1997.3.15., párizs

der schweiz, danach müssen die schüler eine aufnahmeprüfung ins gymnasium, in die fachmittelschule ablegen. das ungarische bildungssystem hat sich seit den 1980er-jahren leider nicht viel geändert.)

ich fühlte mich in dieser technischen (!) schule gar nicht gut. während dieser jahre begab ich mich bereits bewusst in die welt der bildenden kunst, und begann beim maler szirtes jános zeichnen zu lernen. er bedeutete mir in jenen jahren sehr viel. jános szirtes war damals ein von der staatlich geförderten kunstrichtung abweichender, progressiver aktionskünstler. die beziehung zu ihm war für mich eine art revolte. wenn auch noch nicht ganz bewusst, so lehnte ich mich doch auf: gegen konventionen in der familie, gegen die dürre und gefühlskalte technische welt der fachmittelschule, und gegen die damalige graue welt des sozialismus. jános szirtes vertrat eine art von freiheit, lockerheit. sein künstlerkreis bestand aus lauter randfiguren. diese undergroundszene zog mich an, beeindruckte mich in meiner damaligen lebensphase. ich nahm an, dass deren ‚vorlaute kunst' die ‚wahre kunst' sei. in meiner stark preussisch ausgerichteten mittelschule gab es unter den vielen ‚klotzköpfigen' technischen lehrern eine ältere frau, die chemie unterrichtete. sie war überaus weltoffen und gebildet. sie warf in unserer unsensiblen, nicht gerade aufgeschlossenen klasse, neben dem obligatorischen unterrichtsstoff zahlreiche themen auf, und das war in dieser schule sehr ungewöhnlich. eins ihrer aussergewöhnlichen themen war damals die aktuelle ausstellung von max bill. ich hatte keine ahnung, wer der künstler war. (in dieser schule gab es keinen kunstgeschichtsunterricht, und ich erhielt auch zu hause keine informationen.) der erste eindruck der ausstellung war für mich ungefähr so: ‚ist das kunst? auch hier die strenge, wie in der schule' (?). ich streifte durch die räume. zum glück liess uns die lehrerin sehr viel zeit, die ausstellung anzuschauen. ich erinnere mich, dass es mir gelang, mich von meinen spottenden mitschülern zu trennen, so sah ich mir alleine die werke an. beim betrachten der bilder und der plastiken beschlich mich ein merkwürdiges

tudtam elérni a pontosságommal, jó megfigyelőképességemmel, és kellő türelmemmel …. (gyerekként otthon is az alkotás, kézzel bütykölés adta a legtöbb örömöt.) az általános iskola után szerettem volna bekerülni a képzőművészeti szakközépiskolába, de a közepes iskolai eredményeim miatt oda nem vettek fel, helyette egy út- és hídépítési szakközépiskolába kerültem, amit mindvégig nagyon utáltam. azt hiszem, ez a négy év önmagam kereséséről szólhatott, ezért is nem éreztem jól magam ebben a műszaki(!) iskolában. ezekben az években már tudatosan keresgéltem a képzőművészet világát, elkezdtem szirtes János festőművésznél rajzot tanulni. szirtes János számomra azokban az években nagyon sokat jelentett. ő akkor az állam által támogatott iránytól teljesen eltérő, nagyon progresszív akció-művész volt. egyfajta lázadás volt nekem a vele való kapcsolatom. ha nem is teljesen tudatosan, de lázadtam nyilván a családi konvenciók ellen, a középiskolai szikár és rideg műszaki világa ellen, az akkori szürke szocialista világ ellen. szirtes János egyfajta szabadságot, lazaságot, társadalmon kívüliséget képviselt az ő művészkörével együtt, és ez nagyon imponáló volt az akkori éveimben. úgy képzeltem, hogy az a szabadszájú művészet az igazi művészet….a szikár és erősen poroszos középiskolámban a sok „kockafejű", férfi, műszaki tanár között volt egy idősödő nő is, aki kémiát tanított. ő egy nagyon-nagyon nyitott, és művelt ember volt, a kötelező tananyagon kívül rengeteg olyan témát is fellebbentett az amúgy nem túl érzékeny és nyitott osztály előtt, ami nagyon szokatlan volt abban az iskolában. többek között az akkor aktuális max bill kiállítás is egy ilyen különös téma volt a kémiatanárnő részéről. Fogalmam sem volt akkor, ki az a művész, akinek a kiállítására el akart vinni a kémiatanárnő. (abban az iskolában nem tanultunk művészettörténetet, otthonról sem kaptam információkat… .) a kiállítás első benyomása számomra valami olyasmi lehetett, hogy „úristen, ez művészet? itt is a szigor, mint az iskolában?" sokat bolyongtam a termekben. szerencsére a tanárnő nagyon sok időt hagyott a kiállítás megnézésére. emlékszem, sikerült a humorizáló osztálytársaimtól elszakadnom, és egyedül nézegettem az

gefühl. ich hatte vor den perfekt ausgeführten plastiken und bildern das gefühl, aus der als grau, erbärmlich und öde erlebten welt in eine unverständliche, ätherische sphäre herausgehoben zu werden. zwei werke blieben in meinem gedächtnis rege haften: das eine war die auf einem goldglänzenden postament stehende möbiusbandähnliche skulptur und das andere war ein gemälde, auf dem sehr viele gleichfarbige quadrate waren und darunter nur ein viereck mit einer anderen farbe. dieses gemälde packte mich total. vor diesem werk konnte ich meine ergriffenheit, die mich fast zum heulen brachte, meinen herumlaufenden albernen mitschülern kaum verhehlen. ich hatte das gefühl, dass es sich bei diesem bild eigentlich um mich handelte, dass es ganz konkret für mich stand, und zwar weitaus besser, zutreffender, als die undergroundwelt, die ich bislang für meinen eigenen fluchtweg gehalten hatte. dieses bild war ein spiegel an der wand: ich bekam darin den schüler andrás wolsky zu sehen. max bill beeindruckte mich tief. ich begann meine vorstellungen von der kunst, meine diesbezüglichen wünsche anders zu sehen. aufgrund der werke von max bill erkannte ich, dass meine bisherigen künstlerischen vorstellungen provinziell waren. freilich verleugnete ich die mir zuerst von jános szirtes und dessen künstlerkreis angebotene damalige kunstwelt nicht, doch ich begann auch diese mit anderen augen zu sehen und sah auf einmal eine ‚reine' kunst, die ihre wurzeln in der konkreten kunst hat."[150]

150
andrás wolsky, budapest, aus dem ungarischen übersetzt von emese juhász, august 2016, per e-mail an at.

alkotásokat. látva a képeket és a szobrokat, nagyon furcsa érzés kezdett hatalmába keríteni. a tökéletesen kivitelezett szobrok és képek között olyan érzésem támadt, mintha valami kiemelt volna a szürke, nyomorultnak megélt, sivár és szikár világból valami érthetetlen éteri közegbe. … kettő alkotásra emlékszem nagyon: egy tökéletesen arany csillogású posztamensen álló möbius-szalagszerű plasztikára, és egy képre, ahol nagyon sok egyforma színű négyszög volt, és köztük egyetlen másfajta színű (nem emlékszem a színekre, talán a weißes quadrat, 1946?) ez a kép totál megfogott. a kép előtt állva nem győztem leplezni a bőgni-akarásomat az ott jövő-menő, idétlen osztálytársaim közelében. azt éreztem, hogy az a kép jobban rólam szól, konkrétan is engem képvisel, mint az az underground világ, amit addig saját menekülési utamnak hittem. az a kép egy tükör volt a falon: wolsky andrás középiskolai diákot láttam meg benne. max bill nagyon mély benyomást tett rám. kezdtem másként látni a művészetről alkotott elképzeléseimet, vágyaimat. max billel azt láttam, hogy az addigi művészeti elképzeléseim provinciálisak …. természetesen nem tagadtam meg, nem is tudtam megtagadni az addigi szirtes jános és művészköre által kínált akkori világot, de más szemmel néztem azt is, és kinyílt a szemem egy olyan „tiszta" művészetre, ami a konkrét művészetben gyökerezik."[150]

én magam is láttam a max bill retrospektív kiállítást a még szocialista budapesten és írtam utána egy cikket, amely a kiállításon általam készített fényképekkel volt illusztrálva – méghozzá a max bill maga

150
wolsky andrás, 2016. augusztus, e-mailben at-nak.

ich selber hatte mir, im damals noch sozialistisch regierten budapest, die „max bill"-retrospektive angesehen und schrieb danach einen artikel, zu dem von mir in der ausstellung aufgenommene fotos reproduziert wurden – und zwar nach einem von max bill eigens dafür entworfenen layout, das die damalige redaktion von „du" telquel übernahm. anm. at: als ich in der ausstellung ankam, teilte man mir mit, dass in den tagen seit der eröffnung am 25. september bis zum 28. september 1986 bereits „3.491 menschen" die ausstellung besucht hätten. „... bill, ein fundierter kenner der wesentlich von ihm mitgeprägten kunstproduktion des 20. jahrhunderts, war auch oft darum bemüht, werkresultate ihm wichtiger künstlerkollegen wie mondrian, kupka, glarner, vantongerloo in von ihm optimal gestalteten ausstellungen dem publikum zu vermitteln, diese praxis gab ihm wiederholt gelegenheit, seinen eigenen anteil im rahmen der historischen entwicklung zu reflektieren. wer werke von kassák und moholy-nagy kennt, weiss um die tradition konstruktiver kunst in ungarn. zu grösseren werkgruppen konkreter kunst hatte das zeitgenössische publikum in jenem lande jedoch noch kaum kontakt. dies hat bill bewogen, seine konkreten bilder in den lichten, grosszügigen räumen der budapester kunsthalle, thematisch in gruppen zusammengefasst, vorzustellen. deren entwicklungsabläufe lassen sich, während man von bild zu bild schreitet, dynamisch nachvollziehen. ... die ausstellungsbesucher reagieren auf diesen kulturellen freiraum konzentriert, offen und hellwach ...". [151]

anm. at: levente überliefert eine aufschlussreiche kurzgeschichte, die ihm ein älterer künstlerkollege anvertraute: einigen einheimischen künstlern wurde damals in der budapester kunsthalle vor der eröffnung der „max bill"-retrospektive das privileg eingeräumt, die werke, während sie gerade ausgepackt wurden,

151
angela thomas: „subversiver glanz - zu einer wanderausstellung von max bill", in: "du" 1/1987, s. 66-69; max bills layout-skizze befindet sich heute noch bei mir im hbz-archiv.

tervezte layouttal, amelyet a DU (zürichi kulturális folyóirat) szerkesztősége úgy, ahogy volt, átvett. (megj. at: amikor megérkeztem a kiállításra, úgy tájékoztattak, hogy a 1986. szeptember 25-i megnyitó óta szeptember 28-ig máris „3.491 látogató" nézte meg a kiállítást.) „bill, aki alapos ismerője volt a 20. század saját maga által is befolyásolt művészeti termelésének, sokat dolgozott azért, hogy olyan művészkollégáinak, mint mondrian, kupka, glarner, vantongerloo alkotásai optimálisan megrendezett kiállításokon jussanak el a közönséghez, és ez a gyakorlat újra és újra alkalmat adott számára, hogy a történeti fejlődés keretében a saját teljesítményére is reflektáljon. aki ismeri kassák és moholy-nagy munkásságát, az tudatában van a konstruktivista művészet magyarországi hagyományainak is. a konkrét művészet nagyobb műcsoportjaival azonban ott (ti. mo-n) a kortárs közönségnek alig volt kapcsolata. ez késztette billt arra, hogy konkrét képeit a budapesti műcsarnok fényárban úszó, nagyvonalú termeiben tematikailag csoportokba rendezve mutassa be, melyek alakulási folyamatai – mialatt az ember az egyik képtől a másikig lép – dinamikusan követhetők. (...) a kiállítás látogatói erre a kulturális mozgástérre koncentráltan, nyitottan és teljes éberséggel reagáltak. (...)"[151]

megj. at: bálványos levente rám hagyományoz egy tanulságos rövid kis történetet, melyet egy idősebb művészkolléga osztott meg vele: néhány magyar művész abban a privilégiumban részesült a műcsarnokban a max bill-retrospektív kiállítás megnyitója előtt, hogy megnézhették a műveket még kicsomagulás közben, és megdöbbentette őket a csomagolás példás precizitása. ebben mutatkozik meg, hogy milyen fontos „a szabadság

151
angela thomas: subversiver glanz - zu einer wanderausstellung von max bill in du 1/1987, 66-69. p.; max bill layout-vázlata ma is nálam található a hbz-archivban.

bereits anzusehen. und sie seien verblüfft gewesen von der vorbildlichen präzision der verpackungen. darin zeige sich, wie wichtig „der wind der freiheit“ in einem „damals (und heute geistig wieder) abgeschotteten land“: und „selbst dann, wenn er noch verpackt(!) ist“, sei.[152]

die ungarischen künstler, welche allein schon in der art der verpackung den duft der freiheit rochen, wussten damals so wenig wie max bill selbst, dass ihn der schweizer staatsschutz über 50 jahre lang observierte und fichierte: von 1936 an, als er einen von den nazis verfolgten deutschen flüchtling (alfred thomas) bei sich versteckte, bis hin zur wende 1988/89, als der staatschutz-skandal in der schweiz aufflog und sich herausstellte, dass 900‘000 einwohner von der politischen polizei systematisch erfasst worden waren, weil sie im verdacht standen, politisch links zu stehen. die grenze zwischen der freiheit im westen und der unfreiheit im osten war in diesem sinne relativ.

andrás wolsky resümiert: „... liebe angela, ich glaube auch aufgrund deines textes, dass die bill-ausstellung damals in budapest eine sensation gewesen sein dürfte. wenn eine mittelschullehrerin für chemie eine klasse, die sich kulturellen inhalten mindestens so gleichgültig gegenüber verhält wie die schule, in diese ausstellung bringt, dann muss die ausstellung wirklich ein wichtiges ereignis gewesen sein!

152
levente bálványos, budapest, 1.7.2016 per e-mail an at.

szele“ egy „annak idején (és szellemi értelemben ma ismét) elzárt országban“, és „még akkor is, amikor be van csomagolva(!)“.[152]

a magyar művészek, akik már a csomagolás módjában is megérezték a szabadság illatát, annak idején éppoly kevéssé tudták, mint max bill maga, hogy a svájci államvédelem több mint 50 éven át figyelte és nyilvántartotta őt: 1936-tól kezdve, amikor egy a nácik által üldözött német menekültet (alfred thomast) rejtett el magánál, egészen az 1988/89-es fordulatig, amikor kipattant a svájci államvédelmi botrány és kiderült, hogy a politikai rendőrség szisztematikusan nyilvántartott kilencszázezer lakost, mert fennállt a gyanú, hogy baloldaliak. ebben az értelemben a nyugati szabadság és a keleti szabadsághiány közötti határ eléggé viszonylagos.

wolsky andrás így foglalja össze: „... kedves angela, a te szöveged alapján is arra gondolok, hogy az a bill kiállítás akkor budapesten egy nagyon nagy szenzáció lehetett. ha egy középiskolai kémiatanárnő úgy gondolja, hogy elvisz egy olyan osztályt megnézni egy kiállítást, aminek nem is ő az osztályfőnöke, és amelyik osztály legalább annyira közönyös minden kulturális dolog iránt, mint maga az iskola, akkor az a kiállítás valóban nagyon fontos lehetett! középiskolám után, már tudatosan készültem a képzőművészeti főiskolára, ez idő tájt tanárt váltottam, schmal károly lett a következő mesterem, aki tulajdonképpen átmenet volt

152
bálványos levente, budapest, 2016.7.1., e-mailben at-nak.

nach der fachmittelschule bereitete ich mich bewusst auf die akademie der bildenden künste vor, und zu dieser zeit wechselte ich zu einem anderen lehrer: károly schmal wurde mein meister, der für mich einen übergang von den anschauungen des jános szirtes zu der geometrischen kunst bedeutete. károly schmal war damals ein mit zeichnerischen, sensitiven flächen arbeitender, stark geometrischer konzeptkünstler, der mich ebenfalls in die richtung der konkreten kunst, deren reinste form von max bill ‚vorgelebt' wurde, geleitete."[153]

antworten auf meine frage, wie sich die drei zeitgenössischen konkreten ungarischen künstler barna benedek, levente bálványos und andrás wolsky in relation zu max bill positionieren.

barna benedek schreibt mir, dass ihn die kunstwerke von max bill „überwältigen": weil es einfache formen mit „sehr logischem konzept" sind. ausserdem gefalle ihm, dass max bill ein „vielseitiger mensch" gewesen sei, dessen werke und gedanken „frei" waren – und diese freiheit, jenes „sich-nicht-einengen-lassen", das sei auch für ihn, barna, lebensnotwendig.

ob er sich im vergleich zu max bill stilistisch weiterentwickelt habe?

ich würde ihn, barna, doch kennen: er versuche sich selber „einzuholen", zu übertreffen, zu vervollkommnen, um seine kompositionsideen so rüberzubringen, wie sie ihm vorschweben.

153
andrás wolsky, budapest, aus dem ungarischen übersetzt von emese juhász, august 2016, ebenda.

számomra szirtes jánosék világából a geometrikus művészet felé. schmal károly rajzos, érzékeny felületekkel alkotó, de erősen geometrikus, konceptualista művész volt akkor, aki szintén afelé a konkrét művészet felé irányítgatott, aminek az egyik legtisztább formáját éppen max bill élte.[153]

válaszok arra a kérdésemre, hogy a három kortárs konkrét magyar művész, benedek barna, bálványos levente és wolsky andrás, hogyan viszonyul max billhez.

benedek barna azt írja nekem, hogy őt „lenyűgözik" max bill műalkotásai: mert egyszerű formák „nagyon logikus koncepcióval", ezenkívül tetszik neki, hogy max bill „sokoldalú ember" volt, akinek „szabadok" voltak az alkotásai és a gondolatai – és ez a szabadság, hogy bill „nem hagyja magát beszorítani", számára, barna számára is létfontosságú.

hogy max billhez viszonyítva stilisztikailag továbbfejlődött-e?

úgy vélem, barna olyan alkat, aki megpróbálja saját magát „beérni", túlszárnyalni, tökéletesíteni, hogy úgy valósítsa meg kompozíciós ötleteit, ahogy azok gondolatban a szeme előtt lebegnek.

153
wolsky andrás, budapest, 2016. augusztus, uo.

denn seine aktuellen werke seien noch nicht (ganz) so, wie sie ihm im kopf vorschwebten. allerdings habe sich mittlerweile die differenz (zwischen seiner vorstellung und dem effektiven werkresultat) „verringert“, sie sei kleiner geworden – und bedeute eher nur noch die suche danach, die angelegenheit „technisch“ zu verbessern.

barna findet, er sei im kopf dem werk voraus, und deswegen „nicht synchron“ mit dem aktuellen werkresultat.

sein programm lautet: zuerst aktuell anstehendes „vertiefen“, technisch verbessern – und deswegen müssen zwangsläufig noch viele seiner projekte im kopf in der warteschlaufe verharren: und das setze ihn enorm unter druck.[154]

ich erlebe barna als bescheidenen, seine kräfte nicht schonenden, sich verausgabenden künstler, der wie auch seine künstlerfreunde eine grosse zukunft hat.

levente bálványos geht auf meine frage mit folgenden überlegungen ein: „… was mich mit max bill verbindet (und was mich zugleich auch von ihm unterscheidet): max bill ist für mich vor allem ein bildhauer, denn ich nehme auch seine gemälde als plastische arbeiten wahr: ich fühle mich mit ihm durch die einfachheit, die klarheit, die schnörkellosigkeit verbunden. für ihn, wie für mich sind eine gewisse purität, reduzierung, die darstellung des mangels wichtig.

154
barna benedek, budapest, per e-mail vom 18.7.2016 an at.

mert jelenlegi műveit még nem tartja (egészen) olyannak, amilyennek gondolatban elképzeli. de időközben (a mű elképzelése és a tényleges eredmény között) csökkent a különbség – és most már inkább csak azt keresi, hogy hogyan lehet „technikailag“ javítani a dolgon.

barna úgy érzi, fejben előbbre van, mint maga a mű, és ezért „nincs szinkronban“ a mű pillanatnyi eredményével.

programja szerint a feladat: az aktuálisan soron következőt előbb „elmélyíteni“, technikailag javítani – és emiatt sok projektje kénytelen parkolópályán várakozni a fejében, hogy sorra kerüljön, ami nagyon nagy nyomást jelent számára.[154]

barnát szerény, erejét nem kímélő, magát a végsőkig kiszipolyozó művésznek élem meg, akire, akárcsak művészbarátaira, nagy jövő vár.

bálványos levente a kérdésemre a következő megfontolásokkal válaszol: „… ami max billel összeköt (és egyúttal el is választ tőle): max bill számomra elsősorban szobrász, mert festményeit is plasztikai munkának élem meg: az egyszerűség, a letisztultság, a sallangmentesség az, ami összeköt vele. számára – ahogyan számomra is – egyfajta puritanizmus, az elhagyás, a hiány megjelenítése a fontos.

154
benedek barna, budapest, e-mailben at-nak, 2016.7.18.

einen wichtigen unterschied erblicke ich jedoch in den verwendeten materialien: denn ich bevorzuge solche mit alltäglichem charakter, während max bill seine skulpturen in herkömmlichen, ‚edlen' materialien realisierte.

bei mir hingegen ist die wahl der als hilfsstoffe der bildhauerei geltenden werkstoffe (gips, grafit, wachs, holz, pappe) eine bewusste frontstellung gegen die tradition der ungarischen bildhauerei (im öffentlichen raum). die auch für max bill charakteristische reduktion möchte ich zum teil durch diese werkstoffe erzielen, doch ich nehme abstand von den edlen, traditionellen materialien. bills oeuvre ist für mich ein gültig bleibender ansatz, von dem ich mich entferne um selber weiter zu kommen … andererseits benutze ich bogenformen wesentlich verhaltener (als max bill), in einer komposition niemals als hauptbestandteil; doch als moderate störung oder zwecks umkippen meines eigenen rechteckigen systems verwende ich bogenformen oder segmente davon."[155]

wir erinnern uns daran, dass andrás wolsky „zufällig" (dank seiner früheren chemielehrerin in budapest) in die „max bill"-retrospektive (1986) gelangt war. so ergänzt er, „… danach hast du, angela, mein zweites zufälliges treffen mit max bill (2012 in zumikon im haus bill) ermöglicht – vermittelt durch das von ihm gebaute haus und seine werke dort. im werklager gewann ich

155
levente bálványos, budapest, aus dem ungarischen übertragen von seiner ehefrau emese juhász, per e-mail vom 19.7.2016 an at.

a használt anyagokban viszont fontos különbséget látok, mert én jobbára hétköznapi jellegű anyagokat használok, míg max bill a szobrászat bevett, hagyományos, „nemes" anyagaiban valósítja meg plasztikai munkáit.

nálam a szobrászat segédanyagainak számító alapanyagok (gipsz, grafit, viasz, fa, karton) választásában egyfajta szembenállás is van a magyar (köztéri) szobrászat hagyományaival szemben. a max billre is jellemző redukciót részben ezen alapanyagokkal szeretném elérni, de lemondok a nemes, hagyományos anyagokról. max bill életműve számomra (érvényes állandóságú) alapvetés, olyan kiindulási alap, amelytől eltávolodom, hogy magam tovább jussak. … másrészt én (max billnél) jóval visszafogottabban használok ívelt formákat, vagy az ív egy szegmensét, egy adott kompozícióban sohasem fő szervező elemként, hanem a saját derékszögű rendszerem diszkrét megbontásaként vagy kibillentéseként."[155]

emlékszünk arra, hogy wolsky andrás „véletlenül" (korábbi budapesti kémiatanárnőjének köszönhetően) jutott el a max bill-retrospektív kiállításra (1986) ezután, egészíti ki, „…. max billel a második véletlen-szerű találkozásomat te segítetted elő, angela (2012-ben zumikonban a haus billben) … az általa épített házon keresztül, a műtárgyraktáron keresztül nagyon sok új benyomás ért. ... mindkét találkozás a semmiből, ajándékként pottyant az ölembe. ahogyan rajtad keresztül, megismerhettem max billt, az egykori élmény teljesen személyessé vált, ma már időben előttem járó kollégának tekintek billre. nem akarom magamat őhozzá hasonlítani, és nem csak azért, mert méltatlannak érzem magam az ő életművéhez, hanem azért sem, mert még ha időben nem

155
bálványos levente, budapest, e-mailben at-nak, 2016.7.19.

viele neue eindrücke. das fiel mir wie ein geschenk in den schoss. dadurch, dass ich durch dich max bill kennenlernen konnte, wurde das erlebnis ganz persönlich. heute betrachte ich bill als einen kollegen, der mir zeitlich vorausging.

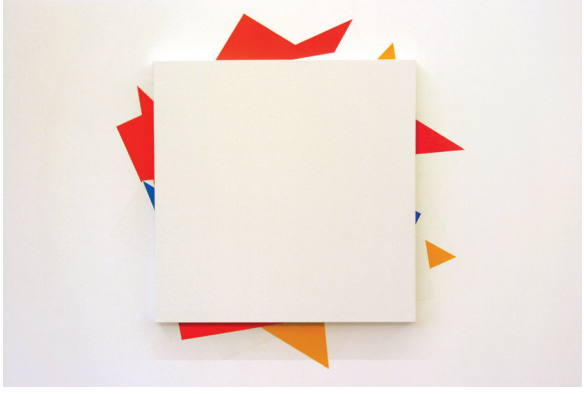
ich will mich nicht mit ihm vergleichen, obwohl es sich, wenn auch zeitlich verschoben, um stilistisch verwandte, parallele, selbstständige künstlerwege handelt. ich kann max bill weder übertreffen noch mich seinem einfluss entziehen.

seinen weg kann ein anderer nicht weiterentwickeln. ich denke, ich traf auf das werk von max bill zur besten zeit hier in budapest, er veränderte meine sichtweise, gab mir die richtung vor und ‚übergab' mich in die hand der künstlerin dóra maurer."[156]

man beachte wolskys betonung des von ihm „zufällig" erlebten. dazu kommt mir eine bemerkung von heraklit in den sinn: „wer das unverhoffte nicht erhofft, wird es nicht finden."

max bill: „7 pythagoräische dreiecke als quadrat", 1978
(aus nachlass max bill an at, copyright: angela thomas schmid/pro litteris)
max bill: 7 püthagoraszi háromszög négyzetként, 1978
(max bill at-ra ruházott hagyatékából, copyright: angela thomas schmid/pro litteris)

156
andrás wolsky, budapest, aus dem ungarischen übersetzt von emese juhász, august 2016, per e-mail an at.

andrás wolsky – paraphase auf das gemälde „7 pythagoräische dreiecke als quadrat", 1978 von max bill, installation, espace de l'art concret, mouans-sartoux (f), an der ausstellung „concretude"
wolsky andrás – parafrázis max bill *7 püthagoraszi háromszög négyzetként* (1978) című festményére, installáció, espace de l'art concret, mouans-sartoux (f), a *concretude* c. kiállításon
2014

is, de mégiscsak párhuzamos és önálló művész-utakról van szó. azt hiszem, max billt nem lehet meghaladni, nem lehet az ő útján továbbfejlődni. azt gondolom, max billel én a lehető legjobbkor találkoztam itt budapesten, meghatározta a látásomat, irányt adott akkor, és aztán kicsit később „átadott" egy másik, itthoni művészkollégája kezébe (maurer dórának).[156]

érdemes megfigyelni, mennyire hangsúlyozza wolsky a megélt esemény „véletlen" jellegét. herakleitosz egyik töredéke jut erről eszembe: „ha az ember nem reméli a nem remélhetőt, rátalálni sem fog."

156
wolsky andrás, budapest, 2016. augusztus, e-mailben at-nak.

bálványos levente 1966 budapest

1992 – 1997 → **ungarische akademie der bildenden künste budapest/magyar képzőművészeti főiskola (mki)** (bildhauerei, klasse györgy jovánovics/szobrász szak, jovánovics györgy osztálya) // 1997-1998 → **mki** (postgraduale ausbildung/mesterképző)

im öffentlichen raum / köztéren: 2000 → raoul wallenberg gasthaus des collegium budapest/collegium budapest raoul wallenberg vendégháza (h) – *in memoriam r. w.* // 2001 → deutsche schule, budapest (h) – *foto-montage* // 2005 → budapest (h) – *grabmal attila józsef/józsef atilla síremléke* (mit/& horváth csaba)
carrot gruppe / carrot-csoport (bálványos levente, fóti lázár, varga györgy): 2007 → gyöngyös, tas puszta (h) – *rübenfeld/répaföld* // 2008 → studentenwohnheim tódor kármán/kármán tódor kollégium, budapest (h) – *grosses relief – salzwand/nagy relief – sófal* // 2009 → universität westungarn/nyme, sopron (h) – *padok az udvaron/banke auf dem hof*

ausgewählte einzelausstellungen / egyéni kiállítások, válogatás: 1998 → na-ne galéria, budapest (h) – *reliefs/reliefek* (mit/& hártó péter) // 1999 → közelítés galéria, pécs (h) – *ausstellung/munkák* // 2000 → liget galéria, budapest (h) – *bar-spiele/bár, játék* (mit/& sáfrán dóra) // 2001 → collegium budapest (h) – *ein zimmer für sich allein/saját szoba* // 2004 → ludwig múzeum, kis.terem (h) – *eineinhalb zimmer/másfél szoba* // 2004 → k.a.s. galéria, budapest (h) – *reliefs/reliefek* // 2009 → óbudai társaskör galéria (h) – *landschaftsbilder/tájképek* // 2010 → platán galéria, budapest (h) – *möbel zelle atelier/bútor cella műterem* // 2012 → glockengasse no. 9, bécs (a)– *linien im raum - zweierlei* (mit/& szíj kamilla // 2013 → vasarely múzeum, budapest (h) – *openclosed space – parallele ausstellung/párhuzamos kiállítás* (mit/& franz riedl) // 2015 → három hét galéria, budapest (h) – *grafit*

ausgewählte gruppenausstellungen / csoportos kiállítások, válogatás: 1998 → zamek ujazdowski, varsó (pl) – *panorama/panoráma* // 1999 → artpool p60, budapest (h) – *kontext, so wie/kontextus, ahogy* // 1999 → haus ungarn, berlin – *schwebe* // 1999 → academy of fine arts, london institute, london (gb) – *students of the budapest academy of fine arts* // 1999 → goethe intézet, budapest (h) – *camerae obscurae* // 2000 → artpool p60, budapest (h) – *zufall-ausstellung/véletlen kiállítás* // 2001 → kunsthalle/műcsarnok, budapest (h) – *jenseits und diesseits der bildhauerei/szobrászaton innen és túl* // 2002 → duna mozi, budapest (h) – *klub-vh3, lichtbilder und kinobilder/klub-vh3, vetített és mozgó képek* // 2002 → turin/torinó (i) – *biennale für videokunst in turin/torinói videóművészeti biennále* // 2003 → fészek galéria, budapest (h) – *klub-vh5, cache memory/klub-vh5, háttértár* // 2005 → dunaújvárosi kortárs művészeti intézet (h) – *klub-vh7, hochzeit/klub-vh7, lakodalom* // 2006 → budapest (h) – *ringstraßenfestival/körútfesztivál* // 2007 → kassel–budapest – karlshospital, kassel (d) – *teleportation* // 2008 → vasarely múzeum, budapest (h) – *konstruktive–konkrete kunst gesucht/konstruktív–konkrét kerestetik* // 2010 → trieste contemporanea, triest (i) – *carrot-csoport* // 2011 → vasarely múzeum, budapest (h) – *transparency/transzparencia* // 2011 → vasarely múzeum, budapest (h) – *művek vízre – tervek, modellek* // 2012 → vasarely múzeum, budapest (h) – zufall als strategie/*véletlen mint startégia* // 2013 → vasarely múzeum, budapest (h) – *interspaces – határterek* // 2013 → latarka galéria, budapest (h) – *subjektive objekte/szubjektív objektek* // 2014 → vasarely múzeum, budapest (h) – *space as space/tér mint tér* // 2014 → kunstraum roy/kunnersdorf bei görlitz (d) – *ungarn konstruktiv-konkret* // 2015 → budapest galéria, budapest (h) – *arbeit-werke/munka-művek* // 2015 → vasarely múzeum, budapest (h) – *ten years osas* // 2015 → latarka galéria, budapest (h) – *artifizielles landschaftsbild/mesterséges tájkép* // 2015 → hospiz hotel arlberg (a) – artist in residence // 2015 → vasarely múzeum, budapest (h) – *pure light/puszta fény* // 2016 → három hét galéria, budapest (h) – *konkret./konkrét.* // 2016 → latarka galéria, budapest (h) – *linie/vonal* // 2016 → ludwig múzeum, budapest (h) – *#bartók*

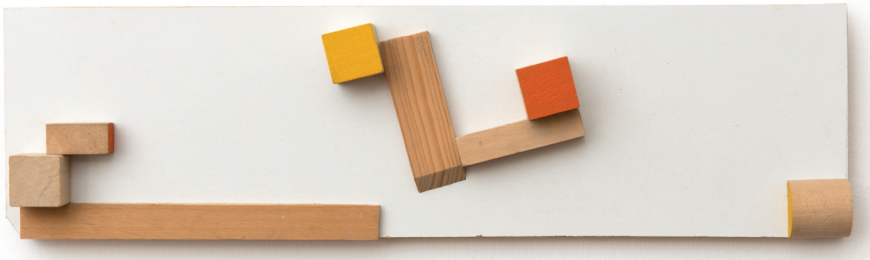
bálványos levente
grosses weisses relief
nagy fehér relief
1997

holz/fa, tempera
125 × 40 × 25 cm

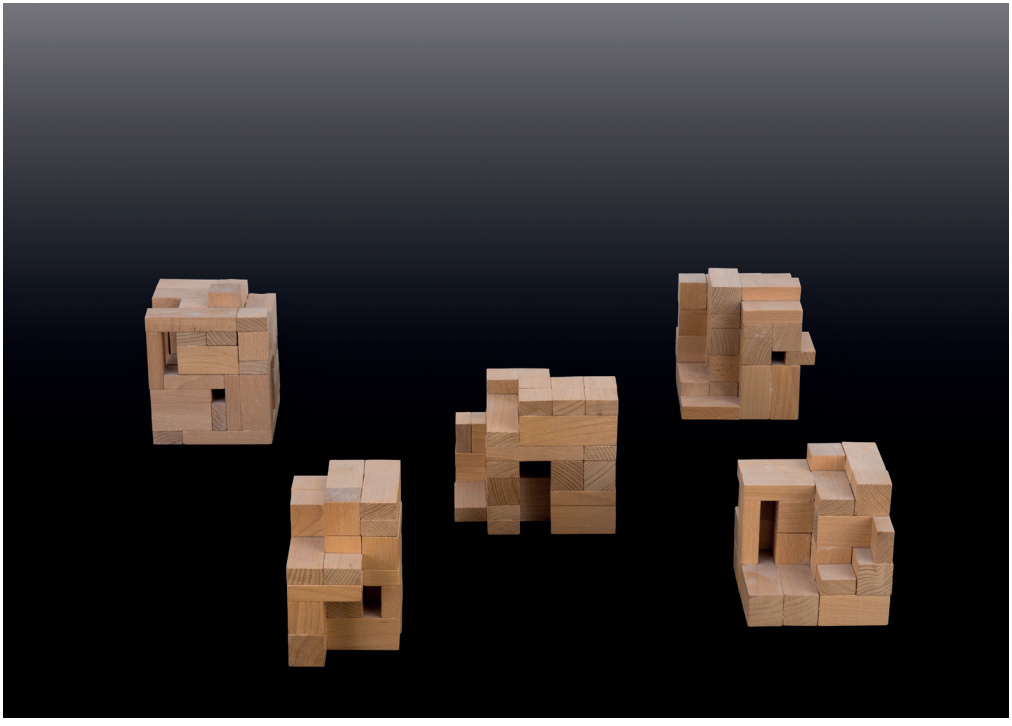
bálványos levente
zürich relief
zürich relief
2012

holz/fa, tempera
115 × 40 × 23 cm

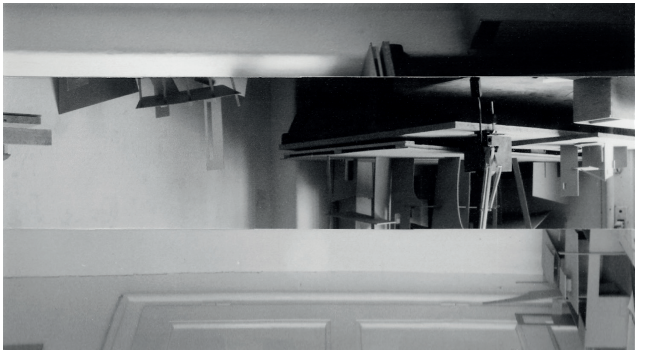
bálványos levente
kleines liegendes relief
kis fekvő relief
2013

möbelplatte/bútorlap,
holz/fa, tempera,
14 × 50 × 5 cm

bálványos levente
häuser
házak
2005

holz/fa, falap/holzplatte
25 × 100 × 70 cm

bálványos levente
fotorelief
fotórelief
2003

foto/fotó, karton/papier, papier
10 × 18 cm

bálványos levente
fotorelief
fotórelief
2015

foto/fotó, karton/papier, papier
14 × 19 cm

bálványos levente
in memoriam r. w. –
raoul wallenberg gasthaus
des collegium budapest
collegium budapest raoul
wallenberg vendégháza
2000

kalkstein/mészkő
60 × 350 × 320 cm

bálványos levente
in memoriam r. w. –
raoul wallenberg
gasthaus des collegium
budapest
collegium budapest raoul
wallenberg vendégháza
2000

kalkstein/mészkő
60 × 350 × 320 cm

bálványos levente
fotorelief
fotórelief
2011

foto/fotó, karton/papier, papier
15 × 9 cm

bálványos levente
fotorelief
fotórelief
2011

foto/fotó, karton/papier, papier
15 × 9 cm

bálványos levente
atelier
műterem
2013/2014

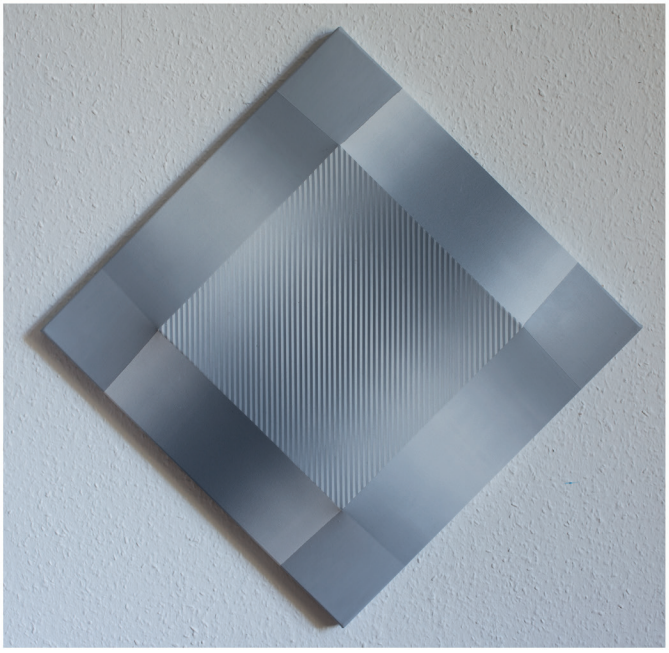
benedek barna 1973 budapest

1996 – 2001 → **universität pécs, fakultät für künste/pécsi tudományegyetem művészeti kar (pte)** (meister/mester: lantos ferenc) // 2004 – 2007 → **pte, dla iskola** (tutor: tolvaly ernő)

werke in sammlungen / művek gyűjteményekben: max bill & georges vantongerloo stiftung (ch) // sammlung vass/vass gyűjtemény, budapest (h) // sammlung grüner/grüner gyűjtemény, győr (h) // sammlung nemes–szöllősi-nagy/nemes–szöllősi-nagy gyűjtemény, budapest (h) // sammlung gábor kovács/kovács gábor gyűjtemény, szekszárd (h) // sammlung rátfai/rátfai gyűjtemény, budapest (h) // sammlung faragó/faragó gyűjtemény, pécs (h) // sammlung strabag/strabag gyűjtemény, budapest (h) // hungarian electrographic art association/magyar elektrográfiai társaság (h) // sammlung der doktorschule der universität pécs, fakultät für künste/pécsi tudományegyetem doktori iskola gyűjteménye (h) // sammlung des museums für zeitgenössische kunst paks/paksi képtár gyűjteménye (h) // sonstige ungarische und ausländische privatsammlungen/egyéb hazai és külföldi magángyűjtemények

ausgewählte einzelausstellungen / egyéni kiállítások, válogatás: 2005 → közelítés galéria, pécs (h) – *united colors of benedek* // 2007 → volt egyetemi pinceklub, pécs (h) – *lumino-dinamo* (mit/& sas miklós) // 2008 → mono galéria, budapest (h) – *stereo/sztereó* (mit/& józsa bálint) // 2008 → pécsi kisgaléria (h) – *dla final* (mit/& zsolt lukács, császár gábor) // 2009 → budapest, csepel galéria (h) – *signal/szignál* // 2009 → mono galéria, budapest (h) – *new~wave* // 2009 → civil közösségek háza, pécs (h) – *material und blendung/anyag és káprázat* // 2011 → mono galéria, budapest (h) – *replay* (mit/& kóródi zsuzsanna) // 2012 → galerie kuko, dresden/drezda (d) – *stille reflexion* (mit/& lenkei-tóth péter) // 2016 → három hét galéria, budapest (h) – *monumenta*

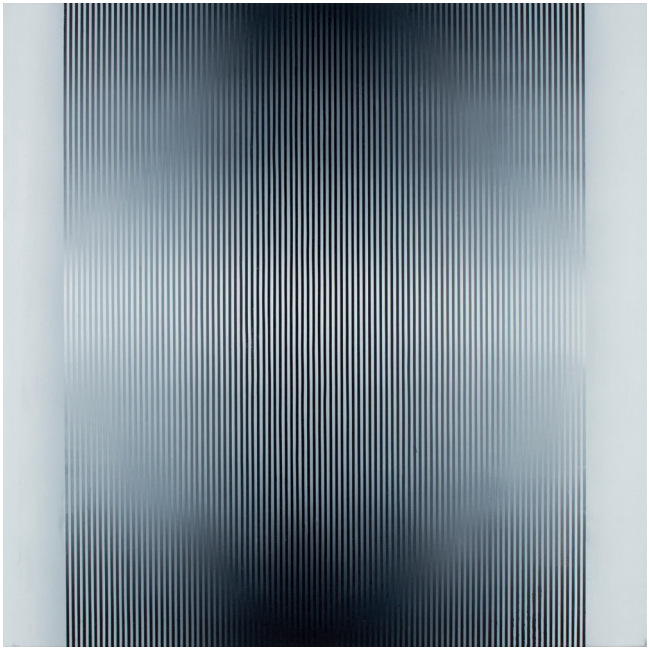
ausgewählte gruppenausstellungen / csoportos kiállítások, válogatás: 1995 → művészetek háza, pécs (h) // 2000 → művészetmalom, szentendre (h) – zeitbrücke 2000/időhíd 2000 // 2000 → kévés stúdio galéria – *the future tuday/a jövő ma* // 2003 → studio galerije svetog krševana, šibenik (hr) – *krapanj art camp* // 2007 → museum ludwig/ludwig múzeum, budapest (h) – *strabag art awards/strabag festészeti díj* // 2007 → zsolnay gyár, pécs (h) – *farbkraft – grössenädnerung 1-2./színerő – léptékváltás 1-2.* // 2007 → museum für bildende kusnt arad (ro) – *meeting point* // 2008 → *meeting point:* pöchlarn, museum kokoschka (a), plzeň, galerie města plzně (cz), osijek, galerija waldinger (hr) // 2008 → budapest, duna galéria (h) – *premier* // 2009 → pécsi kisgaléria (h) – *op-time / hommage á vasarely* (mit/& linda arts, ditty kettyng, wolsky anrdás) // 2009 → parti galéria, pécs (h) – *ferenc lantos 80 – ferenc lantos und seine schüler/lantos ferenc 80 éves – lantos ferenc és képzőművész tanítványai* // 2009 → b-55, budapest (h) – *line – the feeling of one dimension/vonal – az egydimenzió érzete* // 2010 → vasarely múzeum, budapest (h) – *point, line in movement/pont, vonal mozgásban* // 2010 → janus pannonius múzeum, modern magyar képtár, pécs (h) – *internationale wirkung von victor vasarely/victor vasarely nemzetközi hatása* // 2010 → magyar kulturális intézet, brussel/brüsszel (b) – *kaleidoscope pécs 2010* // 2011 → galerie nouvelles images, den haag (nl) – *op-time* // 2011 → kunsthalle/műcsarnok, budapest (h) – *egyszerű többség* (mit/& a szövetség'39) // 2012 → the red house, sofia (bg) – *orthogonal – international forum for non-objective art* // 2012 → museum of contemporary art, paks/paksi képtár (h) – *auswahl aus der sammlung von gábor kovács (szekszárd)/válogatás kovács gábor (szekszárd) gyűjteményéből* // 2013 → burgas (bg); orthogonal – *international forum for non-objective art* // 2013 → nick udvar; pécs (h) // 2013 → m21, pécs (h) – *studio/műhely* // 2014 → kunnersdorf bei görlitz, kunstraum roy (d) – *ungarn konstruktiv-konkret* // 2014 → vasarely múzeum, budapest (h) – *space as space/tér, mint tér* // 2015 → vasarely múzeum, budapest (h) – *ten years osas/tíz év osas* // 2016 → kunsthalle messmer, riegel am kaiserstuhl (d) – *4. internationaler andré evard preis* // 2016 → rómer flóris művészeti és történeti múzeum, győr (h) – *nyugatra/nyugatról nézve – a grüner gyűjtemény*

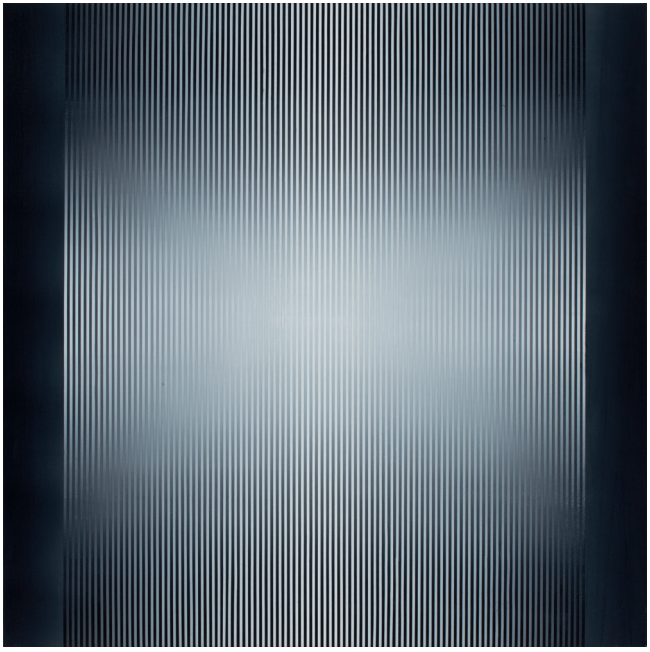
benedek barna
xeon reihe 1
xeon sorozat 1
2016

acryl/akril, lack/lakk,
leinwand/vászon
50 × 50 × 6 cm

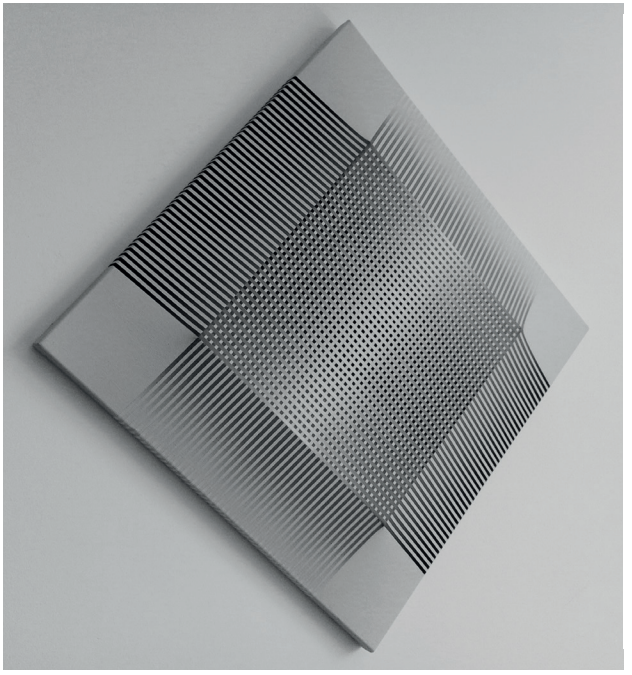
benedek barna
fusion 7
fúzió 6
2016

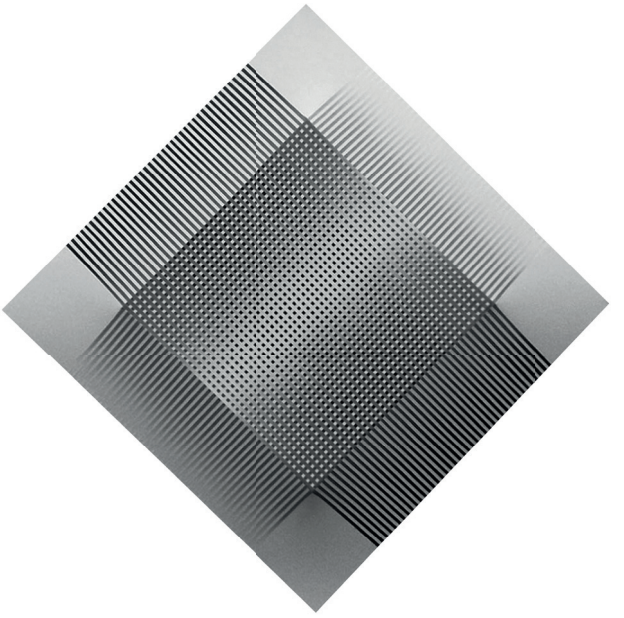
acryl/akril, lack/lakk,
leinwand/vászon
70 × 70 × 4 cm

benedek barna
fusion 6
fúzió 6
2016

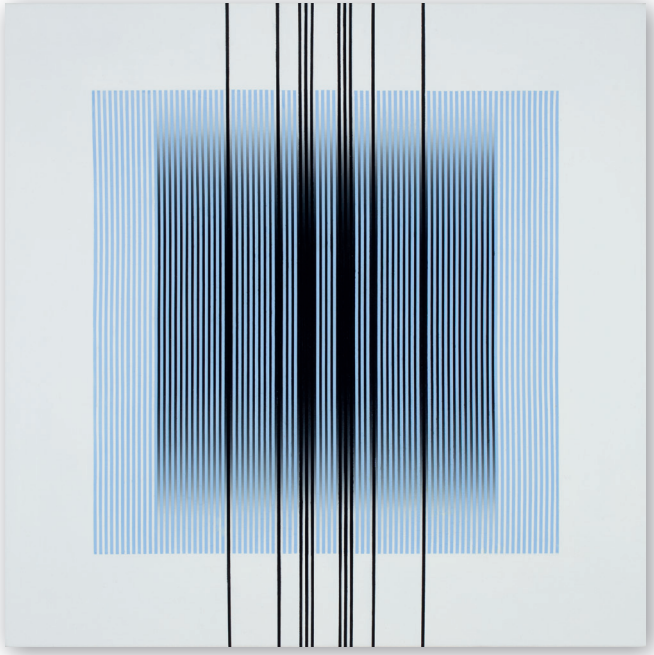
acryl/akril, lack/lakk,
leinwand/vászon
70 × 70 × 4 cm

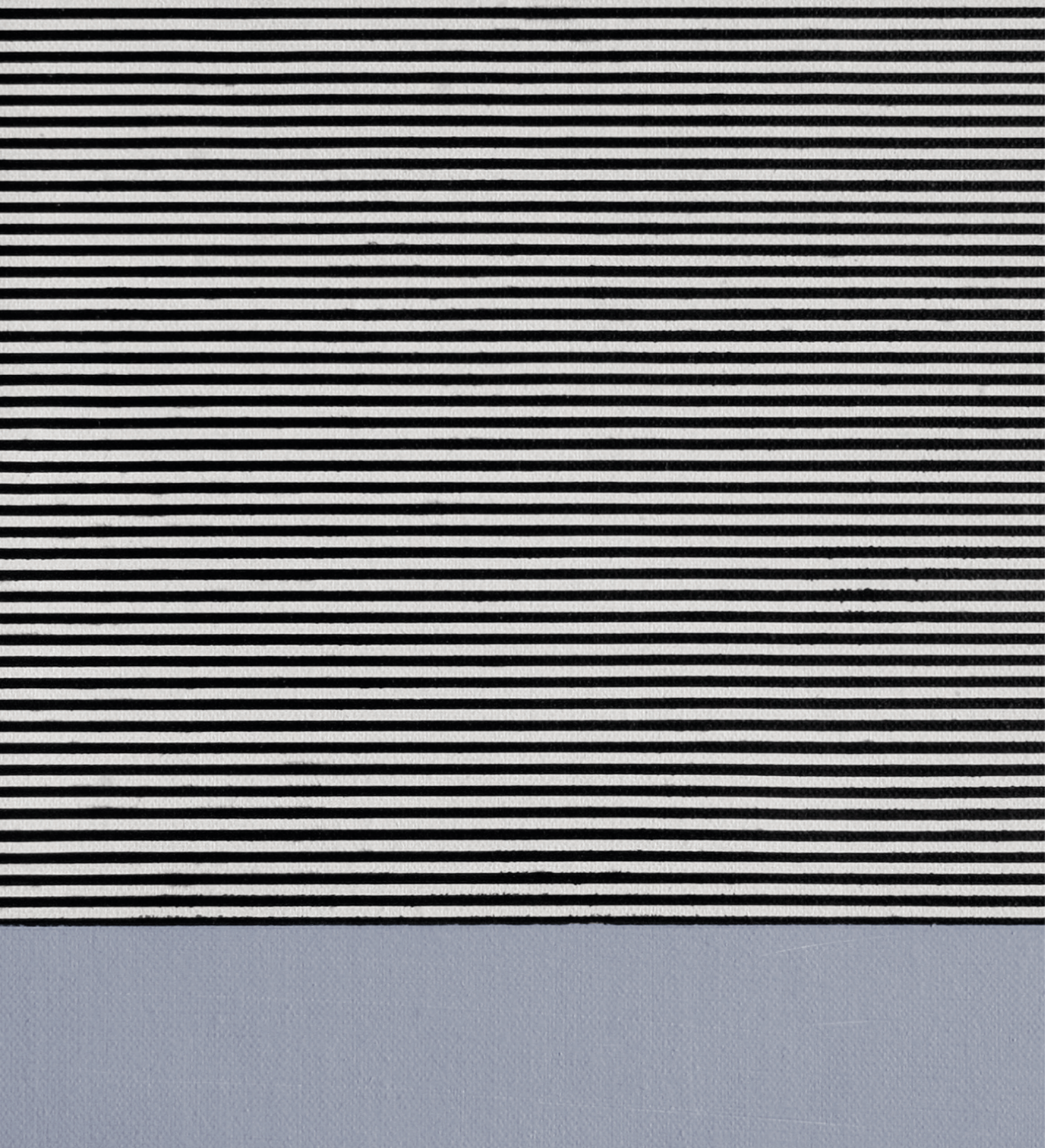
benedek barna
xeon
2016

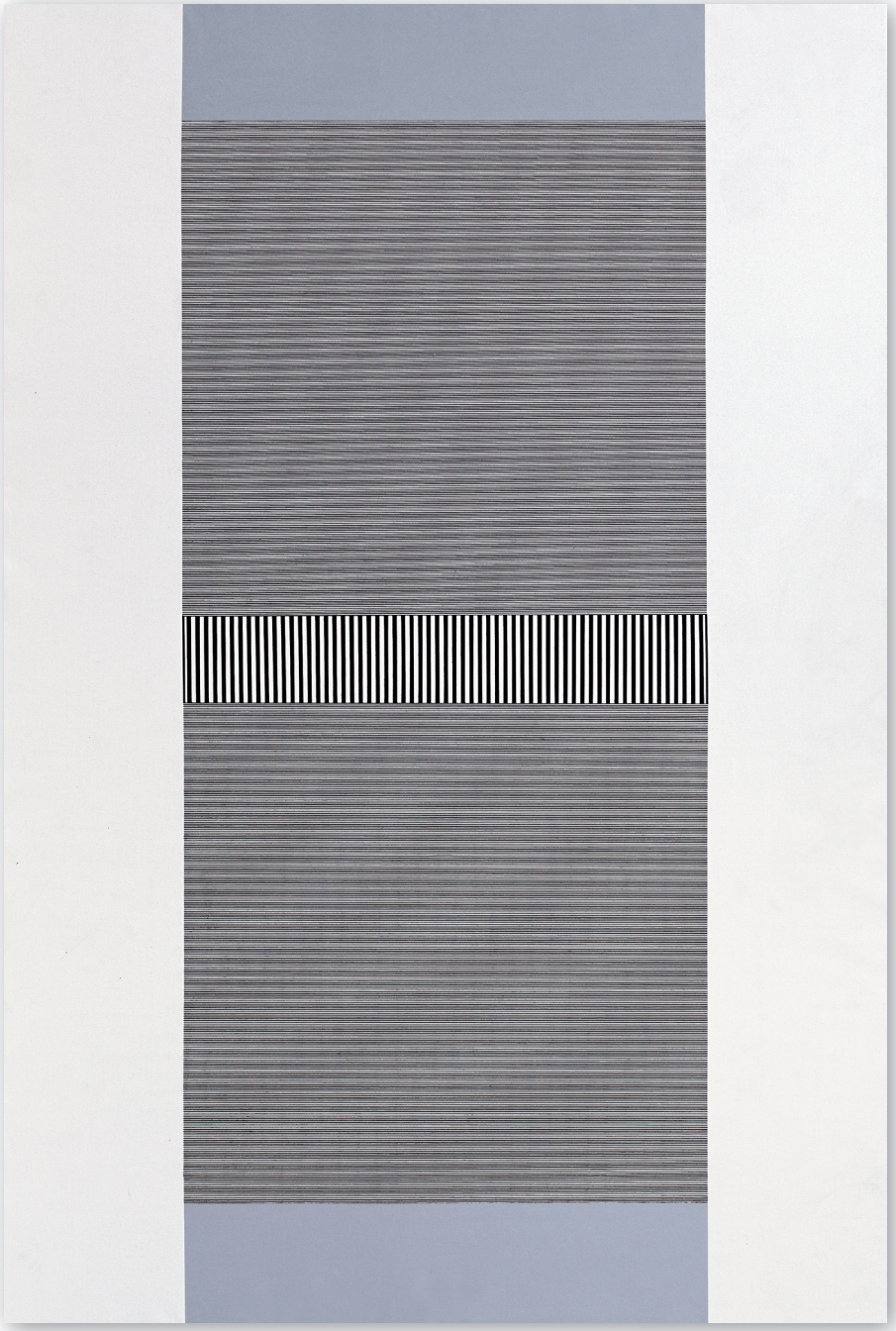
acryl/akril, lack/lakk,
leinwand/vászon
50 × 50 × 6 cm

benedek barna
escape
2016

acryl/akril, lack/lakk,
leinwand/vászon
70 × 70 × 4 cm

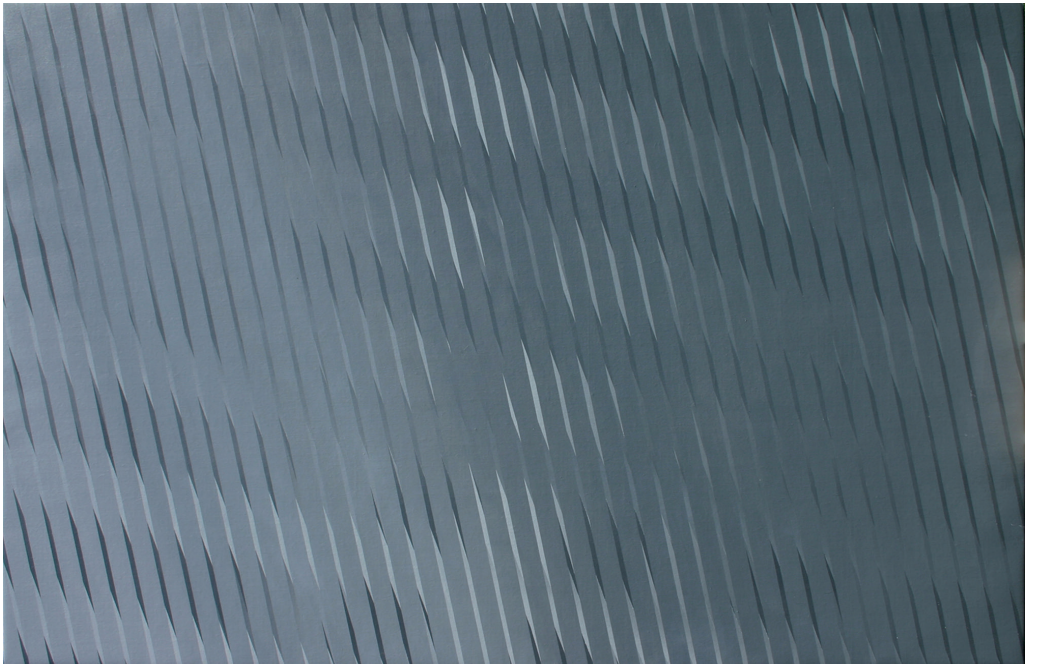

benedek barna
strömung
áramlás
2007

acryl/akril, leinwand/
vászon
300 × 200 cm

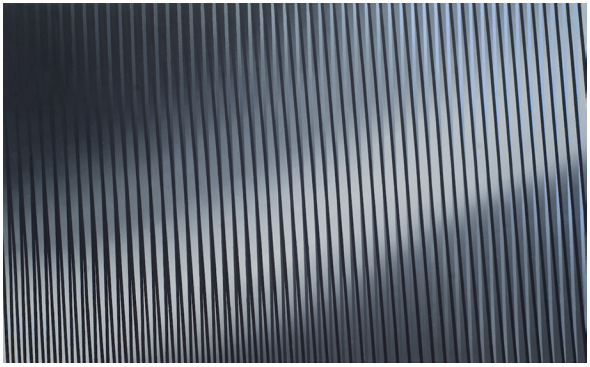
geschaffen am
1. kurs „farbkraft –
grössenädnerung“ der
universität pécs, fakultät
für künste
készült a pécsi
tudományegyetem
művészeti kar
színerő – léptékváltás
1. kurzusán

benedek barna
lower wave
2009

acryl/akril,
leinwand/vászon
130 × 200 cm

benedek barna
stereo 11
2008

acryl/akril,
leinwand/vászon
80 × 130 cm

benedek barna
stereo 12
2008

acryl/akril,
leinwand/vászon
80 × 130 cm

benedek barna
sinus screen 1–7
2011

siebdruck/szita, papier/
papír,
60 × 65 × 3.5 cm

benedek barna
sinus violet 2
2012

acryl auf leinwand
an sinus-sheet
100 × 98 × 4 cm

wolsky andrás 1969 budapest

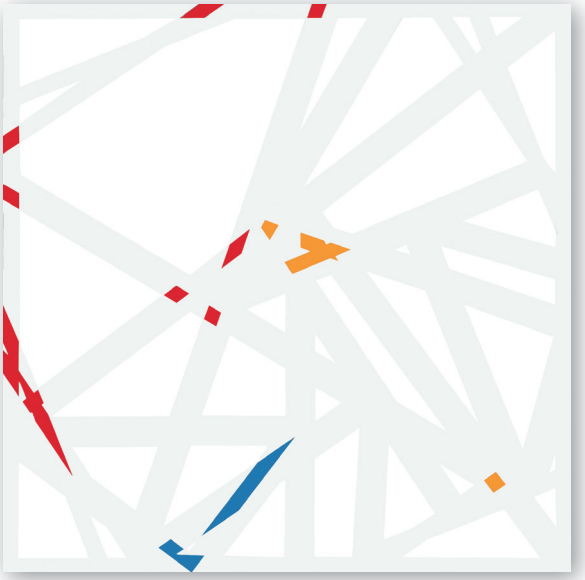
1991 – 1996 → **ungarische akademie der bildenden künste budapest/magyar képzőművészeti főiskola (mki)** (studiengänge/szakok: malerei, intermedia. meister/in/mesterei: dóra maurer, miklós peternák/festő, intermédia szakok, mesterei: maurer dóra, peternák miklós) // 1996 → **mki** (diplom: malerei/festészet diploma) // 1997-1998 → **mki** (postgraduale ausbildung, malerei/postgraduális festőszak) // 1998 → **mki** (diplom: intermedia)

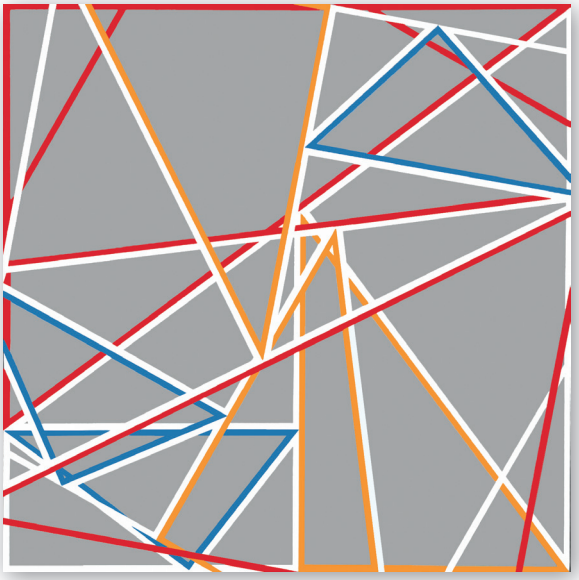
werke in sammlungen / művek gyűjteményekben: ludwig múzeum budapest/museum ludwig budapest (h) // magyarország külügyminisztériumának gyűjteménye, magyar nagykövetség, oslo/sammlung des aussenministeriums von ungarn, ungarische botschaft oslo (n) // magyarország külügyminisztériumának gyűjteménye, magyar nagykövetség, riga/sammlung des aussenministeriums von ungarn, ungarische botschaft, riga (lv) // vass gyűjtemény/sammlung vass, veszprém (h) // strabag gyűjtemény/sammlung strabag, budapest (h) // hypo-bank hungária gyűjteménye/sammlung der hypo-bank hungaria, budapest (h) // párizsi magyar intézet/ungarisches institut paris (f) // artpool művészetkutató központ, budapest/artpool kunstforschungsinstitut, budapest (h) // t-com gyűjtemény/sammlung t-com, budapest (h) // ab-aegon általános biztosító rt. gyűjteménye/sammlung der versicherung ab-aegon (h) // raoul wallenberg vendégház, collegium budapest/raoul wallenberg gasthaus des collegium budapest, budapest (h) //raiffeisen gyűjtemény/sammlung raiffeisen, ingolstadt (d) // raiffeisen gyűjtemény/sammlung raiffeisen, budapest (h) // gazdasági versenyhivatal gyűjteménye/sammlung der wettbewerbsbehörde, budapest (h) // uniqa biztosito gyűjteménye/sammlung der versicherung uniqua, budapest (h) // sammlung haus bill, zumikon (ch) // sammlung marli hoppe-ritter, waldenbuch (d) // paksi képtár gyűjteménye/sammlung des museums für zeitgenössische kunst paks, paks (h) // sonstige ungarische und ausländische privatsammlungen/egyéb hazai és külföldi magángyűjtemények

ausgewählte einzelausstellungen / egyéni kiállítások, válogatás: 1996 → haus ungarn, berlin (d) (mit/& claudia schmähl) // 1997 → merlin galéria budapest (h) // 1998 → budapest, collegium budapest (h) // 1999 → francia intézet, budapest (h) // 2000 → éri galéria, budapest (h) // 2001 → st.art galéria, budapest (h) (mit/& megyik jános) // 2002 → art garage, zug (ch) // 2002 → régi művésztelep galéria, szentendre (h) // 2002 → vadnai galéria, budapest (h) // 2003 → városi művészeti múzeum képtára, győr (h) (mit/& vera molnar) // 2003 → art garage, zug (ch) // 2006 → óbudai társaskör galéria, budapest (h) // 2006 → modern képtár – vass lászló gyűjtemény galéria, veszprém (h) // 2008 → pozsonyi magyar intézet, pozsony (sk) // 2009 → g13 galéria, budapest (h) – *lebegő és véletlen struktúrák/schwebende und zufällige strukturen* (mit/& kovács tamás lászló) // 2014 → flux galéria, budapest (h) – *a rejtőzködő rend dinamikája/dynamik der verborgenen ordnung* // 2016 → három hét galéria, budapest (h) – *rendetlen rend / húsz év kicsiben/unordentliche ordnung / zwanzig jahre im kleinen*

ausgewählte gruppenausstellungen / csoportos kiállítások, válogatás: 1996 → ludwig múzeum, budapest (h) – *a művészeten túl/jenseits kunst* // 2000 → városi művészeti múzeum képtára, győr (h) – *konkrét művészet közép-európa 6 országában 1945-től napjainkig/konkrete kunst in 6 ländern von mitteleuropa ab 1945 bis heute* // 2004 → galerie mesta plzne, pilzen (cz) – *geometria magyar/ungarische geometrie* // 2005 → puskin múzeum, moszkva (rus) – *valós és virtuális terek/reale und virtuelle räume* // 2007 → arithmeum, bonn (d) – *valós és virtuális terek – magyar geometrikus-konstruktív művészet/reale und virtuelle räume - geometrisch-konstruktive kunst aus ungarn* // 2009 → pécsi kisgaléria (h) – *op-time/hommage á vasarely* (mit/& linda arts, benedek barna, ditty kettyng) // 2009 → artmark galerie wien, bécs (a) – *concrete art connection / konkrete kunst aus mitteleuropa* // 2011 → artmark galerie wien, bécs (a) – *konkrete, nicht konkrete* // 2011 → vasarely múzeum, budapest (h) – *transzparencia – átlátás/ transparenz – durchblick* // 2011 → galerie nouvelles images, den haag (nl) – *op-time* // 2011 → artmark galerie wien, bécs (a) – *konkrete, nicht konkrete* // 2012 → red house, szófia (bg) – *orthogonal – international forum for non-objective art* // 2012 → vasarely múzeum, budapest (h) – *véletlen mint stratégia/zufall als strategie* // 2014 → vasarely múzeum, budapest (h) – *tér mint tér/space as space* // 2014 → kunstraum roy, kunnersdorf bei görlitz (d) „ungarn konstruktiv-konkret" // 2014 → espace de l'art concret, mouans-sartoux (f) – *concretude* (mit/& frédéric bouffandeau, renaud jacquier-stajnowicz, jérémie setton) // 2014 → artmark galerie wien, bécs (a) – *hungary next generation* (mit/& lajos edit, keserű károly, jovánovics tamás) // 2015 → vasarely múzeum, budapest (h) – *10 év osas/ten years osas* // 2015 → flux galéria, budapest (h) – *konstans* // 2016 → modern képtár – vass lászló gyűjtemény, veszprém (h) – *fény, szín, forma – polikrom harmóniák, állandó kiállítás/ licht, farbe, form – polychrome harmonien. ständige ausstellung* // 2016 → artmark galerie wien, bécs (a) – *unscharfe geometrie – die weiterentwicklung der konkreten (kunst)*

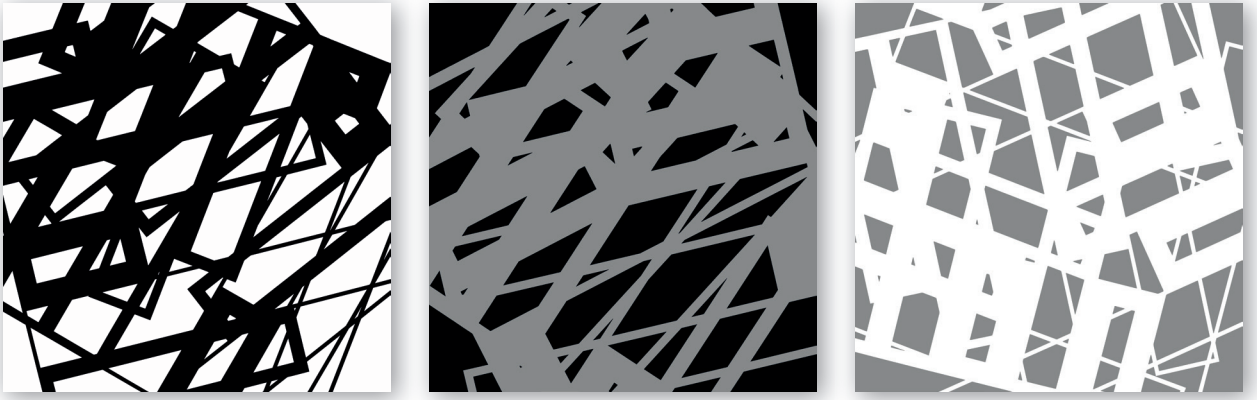

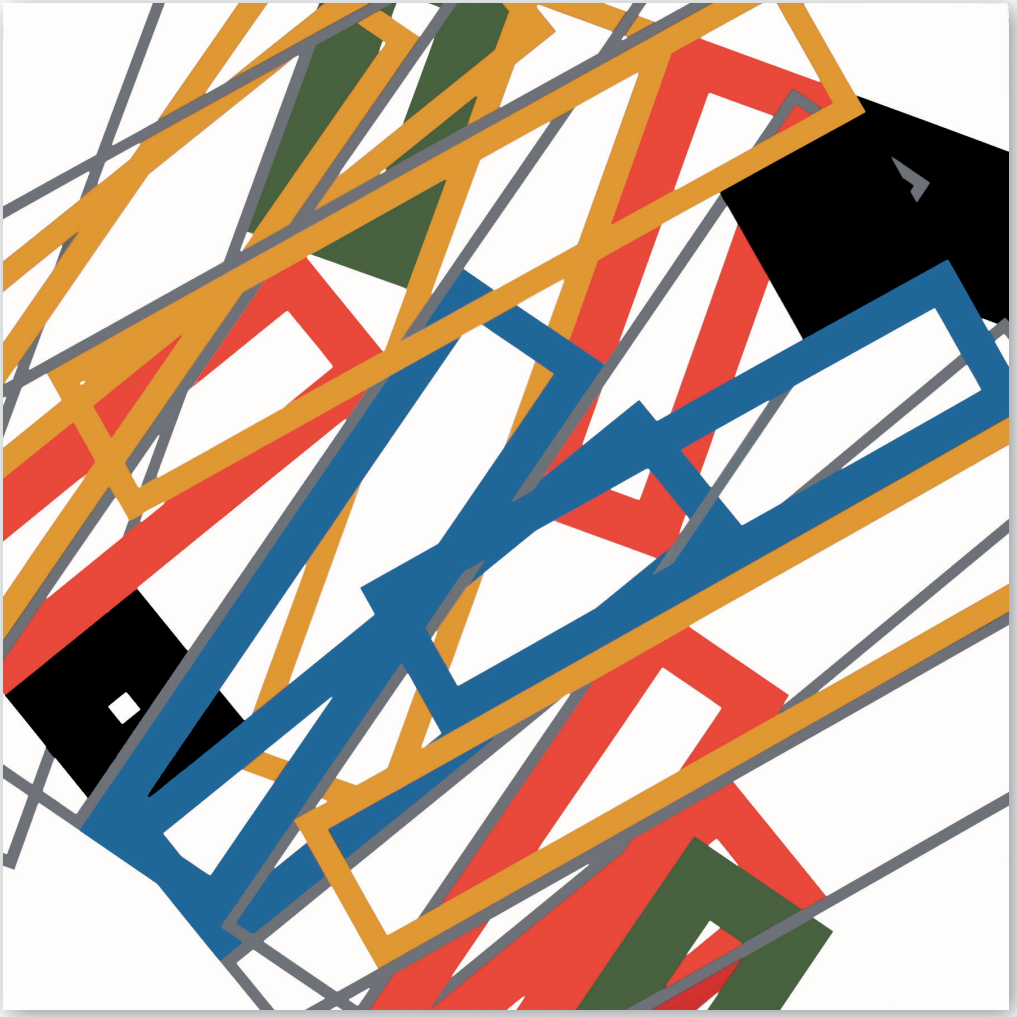
wolsky andrás
hommage á max bill triptychon (mein zufälliges treffen mit max bill)
homage a max bill triptichon (véletlen találkozásom max billel)
2014

holz/fa, leinwand/vászon, acryl/akril
60 × 60 cm/gemälde/db.

wolsky andrás
unordentliche ordnung
triptychon
rendetlen rend
triptichon
2012

giclée, papír
30 × 30 cm/papier/db.

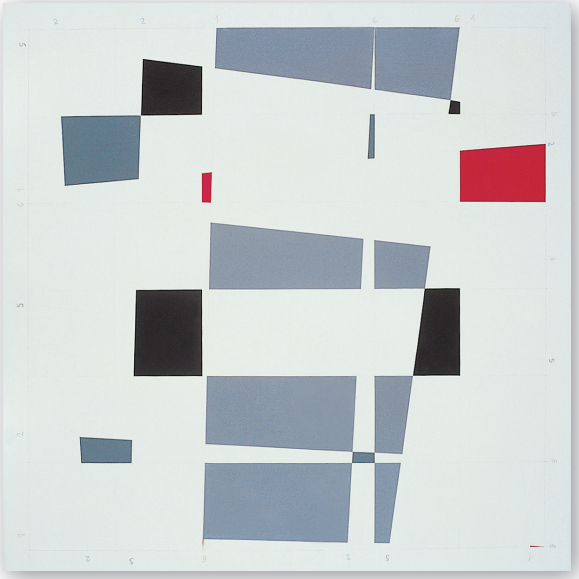
wolsky andrás
dynamik der vorhandenen ordnung
a jelenlévő rend dinamikája
2012

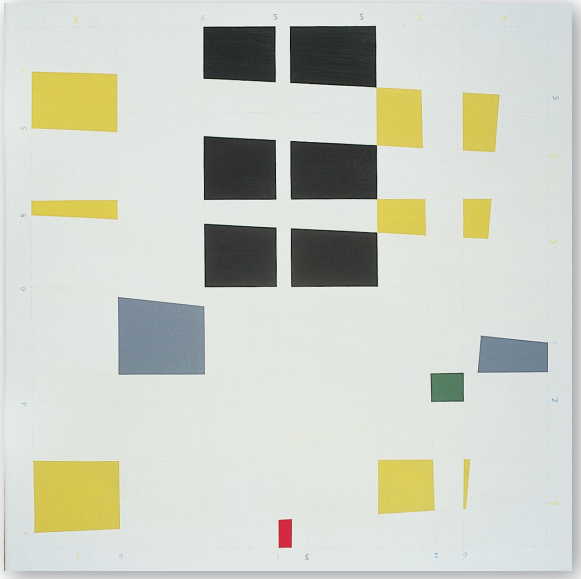
mdf-platte/mdf-lap, leinwand/vászon, acryl/akril
100 × 100 cm

wolsky andrás
geometrie des zufalls
a véletlen geometriája
2002

holz/fa, leinwand/vászon,
acryl/akril
60 × 60 cm

wolsky andrás
komposition auf zufall I, II.
véletlen kompozíció I, II.
1996

acryl/akril, leinwand/
vászon
60 × 60 cm/gemälde/db.

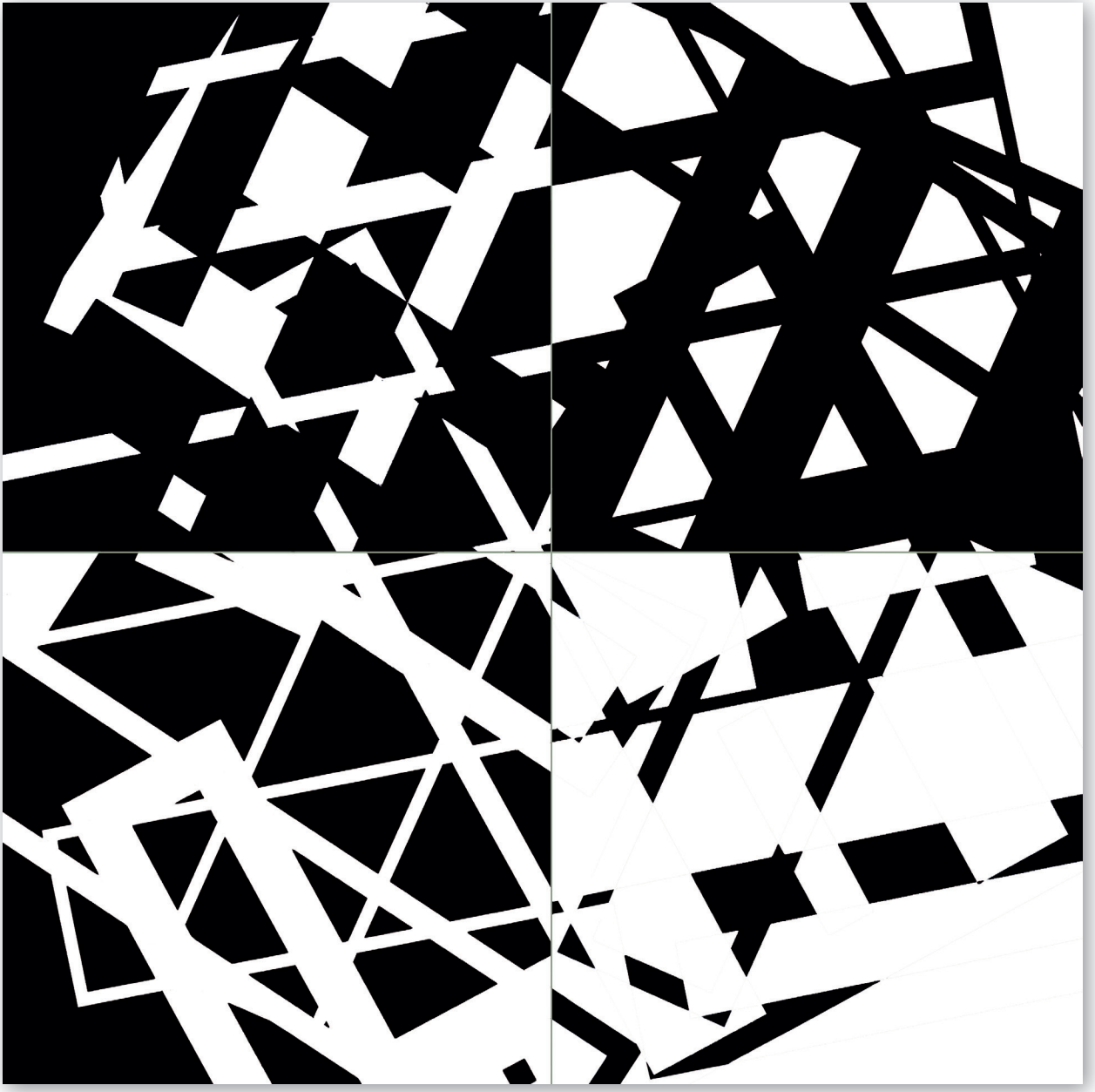
wolsky andrás
schichten des zufalls
triptychon
a véletlen rétegei
triptichon

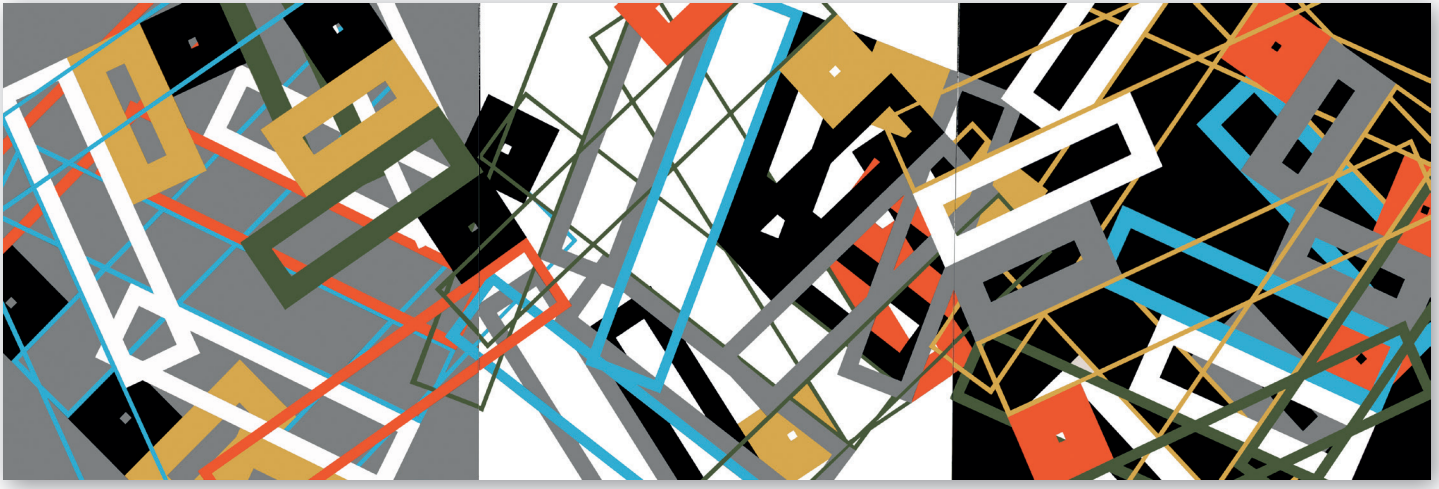
2010-2011
mdf-platte/mdf-lap,
leinwand/vászon, acryl/
akril
100 × 300 cm

wolsky andrás
andeutende dynamik I-III.
felsejlő dinamika I-III.

2016
mdf-platte/mdf-lap,
leinwand/vászon, acryl/
akril
60 × 60 cm/gemälde/db.

wolsky andrás
dynamische struktur
dinamikus struktúra
2016

mdf-platte/mdf-lap,
leinwand/vászon,
acryl/akril
160 × 160 cm
(80 × 80 cm/gemälde/db.)

wolsky andrás
dynamischer zufall
triptychon
dinamikus véletlen
triptichon
2012

mdf-platte/mdf-lap,
leinwand/vászon,
acryl/akril
60 × 180 cm
(60 × 60 cm/gemälde/db.)

mit umfassenden dank

an smithy, und an barbara fürs konzentrierte gegenlesen, korrigieren und kommentieren. ferner an olga & emese für vortreffliche übersetzungen aus dem ungarischen. an sarah fürs einscannen der abbildungen. an barna für die wohlüberlegte „mise en page“, das layout des kataloges. und an alle drei im haus bill ausstellenden künstler für ihre hervorragenden werke und für ihre freundschaft. wir haben gegenseitig beachtliches von einander lernen können.

angela thomas,
zumikon, 2016

mit freundschaftlichem dank an

angela thomas und erich schmid von der max bill georges vantongerloo stiftung für die einladung ins haus bill zu dieser ausstellung und für die finanzielle unterstützung, die uns deren realisation ermöglichte, angela für ihre wertvollen studien für unseren gemeinsamen katalog, olga majumder für ihre hinweise bei den übersetzungen und die ausgezeichneten fotos. georgi dimitrov für das 2012 in sofia veranstaltete symposium, an der angela thomas und erich schmid und wir aufeinander aufmerksam wurden. emese juhász für ihre professionell exakten übersetzungen. katalin aknai für das lektorat des katalogtextes. dóra maurer für ihre hilfe bei der vorbereitung und ihre finanzielle unterstützung für den druck. gábor vértes, den geschäftsführer der druckerei für seine hilfsbereitschaft in druckereitechnischen belangen.

levente bálványos, barna benedek, andrás wolsky,
budapest, 2016

hálás köszönetem

smithynek és barbarának a koncentrált olvasásért, a helyesbítésekért és kommentárjaikért. továbbá olgának & emesének magyarból készített remek fordításaikért. sarah-nak a képek beszkenneléséért. barnának a katalógus átgondolt megtervezéséért, layout-jáért. és mindhárom a haus billben kiállító művésznek nagyszerű műveikért és barátságukért. figyelemreméltó dolgokat tanultunk egymástól kölcsönösen.

angela thomas,
zumikon, 2016

baráti köszönettel

angela thomasnak és erich schmidnek a kiállításra való felkérésért, és hogy anyagilag is lehetővé tették számunkra a kiállítást a haus bill-ben, angelának az értékes tanulmányért a közös katalógusunkhoz, és magáért a katalógusért. olga majumdernek a nyelvi-fordítási segítségeiért és a remek fotókért. georgi dimitrovnak a 2012 évben rendezett szófiai orthogonal szimpóziumért, ahol angela thomassal és erich schmiddel felfigyeltünk egymásra. juhász emesének a pontos és szakszerű szöveg-fordításokért. aknai katalinnak a katalógus szövegének lektorálásáért. maurer dórának a nyomdai előkészítésben tett segítségéért és anyagi támogatásáért. vértes gábornak, a pauker nyomda ügyvezető igazgatójának a segítőkészségéért a nyomdai ügymenetben.

bálványos levente, benedek barna, wolsky andrás,
budapest, 2016

kulturtage

freitag, samstag 28./29. oktober 2016

einladung

der max bill georges vantongerloo stiftung
angela thomas & erich schmid

haus bill

haus bill, rebhusstrasse 50
ch-8126 zumikon
www.maxbill.ch
angelathomas@hausbill.ch

freitag, 28. oktober 2016

live – jazzkonzert: **tomorrow trio**
omri **ziegele** (altosax, stimme),
christian **weber** (bass),
han **bennink** (drums)

19:30 uhr türöffnung,
apéro und begrüssung von angela thomas,
konzert

u. a. w. g.

samstag, 29. oktober 2016

konkreter faktor
ausstellung zeitgenössischer ungarischer künstler
andrás wolsky, barna benedek,
levente bálványos

katalog mit einem text von angela thomas
zur auswahl der drei konkreten künstler und max bills
beziehungen zu ungarischen kulturschaffenden

16:00 uhr eröffnung
17:00 uhr apéro und begrüssungsrede

u. a. w. g.

dauer der ausstellung,
29. oktober bis 15. dezember 2016
nach voranmeldung

9 789638 991997 7